

ԱՌԵԿԱՆԳՄԱՐ ԵՒ ԳՆՄԱՐ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

(Տեսութիւն հայ սովորութեական իրաւունքից)

Խ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

I.

Ամուսնութիւնը շատ հին ժամանակում կատարւում էր կամ առեւանգմամբ կամ գնմամբ: Սակայն դեռ ևս իրաւագիրտական աշխարհում որոշուած չէ, թէ ամուսնութեան սոյն երկու եղանակներն ինչ կարգով են գոյութիւն ունեցել: Արդեօք սկզբում զարգացել է առեւանգումն և ապա սրան յաջորդել գնումը, թէ երկուսն էլ միաժամանակ իբրեւ ամուսնութեան միակ միջոց համագոր գոյութիւն են ունեցել ժողովրդական կեանքում:

Մարդկութեան հասարակական կեանքի արշալուսին ընտանիքը միանգամայն զուրկ է եղել այն անհատական բնաւորութիւնից, որ ժամանակակից ընտանեկան կազմի յատուկ գիծն է: Նախապատմական այդ ընտանիքները բաղկացած են եղել խմբակներից, որոնք կազմել են սերունդներ, տոհմեր, ցեղեր, և հիմնուած են եղել մայրիշխանութեան սկզբունքի վրայ: Սերնդական խմբերը համայնօրէն են տիրել իրանց կանանց և ունեցել են ազատ սեռական յարաբերութիւնը: Այսպիսի պայմաններում ամուսնական կապերի տեղականութեան մասին, ի հարկէ, իօսք անգամ չի կարող լինել, և հետեաբար զաւակների ու ծնող-հայրերի միջև անհնարին էր որոշ իրական յարաբերութիւն հաստատել: Հետեապէս և միայն մայրը կարող էր ճանա-

չուել իրրե զաւակի միակ տէրը, ինչպէս և ճանաչուել է. ուստի և վերջինս պատկանել է բացառապէս այն ցեղին կամ այն սերնդին, որին պատկանում էր նրա մայրը: Այս տեսակ պայմաններում սերուած մարդկային խմբակցութիւնների մէջ ազգակցութիւնը տիրապետում էր լոկ մայրական գծով: Սերունդն աճում էր ու զարգանում կանանց շնորհիւ, որոնք այսպիսով դառնում էին խմբական կեանքի մի տեսակ կենդրոն:

Բայց և այնպէս խմբական ամուսնութեան այդ յարաբերութիւններին դրուած էր որոշ սահմանափակում, որ՝ ինչպէս ցոյց են տալիս պատմական ու մանաւանդ ժամանակակից ազգագրական փաստերը, պահպանւում էր խստորէն. դա այդպէս ամուսնած սյլացնդ (էքսոգամի) ամուսնութեան սովորութիւնն էր: Այդ սահմանափակումն արտայայտւում էր նորանով, որ մի սոցիալական խմբի անդամները, մի սերնդի պատկանող տարրերը՝ այր և կին, իրաւունք չունէին միմեանց հետ զուգաւորուելու, այլ մի խմբի կանայքը պէտք է զուգաւորուէին մի ուրիշ խմբի արանց հետ և ընդհակառակն: Ուրեմն որոշ խմբի կամ սերնդի իւրաքանչիւր տղամարդը դառնում էր մի տեսակ ամուսին արտաքին, մի օտար խմբի ամեն մի կնոջ համար: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ ամուսնութիւնը գոյութիւն ունէր ոչ թէ առանձին անհատների, այլ ամբողջ որոշ խմբերի միջև: Այս տեսակ խմբական ամուսնութեան վրայ էր կառուցանւում այլացնդ ընտանիքի հիմքը, առաջանում մայրիշխանութիւնը, ընտանեկան այն հիմնարկութիւնը, որն ընտանիքի զարգացման պատմութեան մէջ մեզ յայտնի ամենահին աստիճանն է: Ահա այդ այլացնդ ամուսնութեան սովորութեան շնորհիւ՝ կին առնել և զուգաւորուել օտար սերնդից հնարաւոր էր միայն առևանգմամբ, մանաւանդ եթէ՝ ինկատի առնէինք, որ հնումը զանազան սերունդներն ու ցեղերը մեծ մասամբ միմեանց հետ թշնամական յարաբերութեան մէջ էին գտնուում:

Ժամանակի ընթացքում մայրիշխանութիւնը ենթար-

կուեիլով է վճիռ ցիւծնի զարգացմանը, քայքայւում է, վերափոխուելով ընտանեկան կազմի նոր ձևերին, որոնք աւելի մօտ են ու նման ժամանակակից ընտանեկան դրութեանը: Այստեղ զարգանում է ամուսնական յարաբերութիւնների տեղդութիւնը, ուրեմն և հօր անձնաւորութեան մշտական ներկայութիւնը: Ամուսինն, իրեն կնոջ ապաւէն, և միևնոյն ժամանակ իրեն հայր, օժտուած որոշ իրաւունքներով իւր որդիների վերաբերմամբ, աստիճանաբար առաջ է բերում հայրիշխանութեան, նահապետական զերդաստանի զաղափարը: Սակայն այդ մայրիշխանութեան լուծմամբ բնաւ չի վերանում նրան կցորդ այլացեղ ամուսնութեան սկզբունքը: Այլացեղ ամուսնութեան սահմանափակման ոյժը տակաւին որոշ չափով շարունակում է պահպանուել զանազան սերունդների յարաբերութիւնների մէջ: Ակնհերե է, որ առևանգումն ևս, որպէս այլացեղ ամուսնութեան կցորդ մի կարգ, մնում է իրեն կին ձեռք բերելու միակ միջոց: Նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ մայրիշխանութեան ու այլացեղ ամուսնութեան վերջին նշոյլներն անհետացել էին իրականութեան մէջ, առևանգումը շարունակել է իւր գոյութիւնը ամուսնական իրաւունքի մէջ, որպէս մի սովորութեական երևոյթ: Յետագայում առևանգումը դառել է արդէն մի տեսակ մեռած ձևականութիւն, որ արտայայտւում է հարսանիքի ու պսակադրութեան ժամանակ յատուկ սիմբոլիական գործողութիւնների մէջ:

Արդ զառնանք բուն նիւթին և առաջ բերենք այն փաստերը, որոնք կը ծառայեն մեզ իրեն ապացոյց, թէ հայկական կեանքումն էլ առևանգումը գոյութիւն է ունեցել որպէս մի իրական երևոյթ:

II.

Մովսէս Խորենացին պատմելով Ալանների արշաւանքը հայոց վրայ, յիշատակում է, որ Արաաշէո Բ., տեսնելով Ալանների զեղեցիկ իշխանագնահուն, սիրեց նրան ու

կամեցաւ կնութեան առնել, բայց երբ մերժուաւ ստացաւ՝ որոշեց բռնի ոյժի դիմել: Այստեղ Մովսէս Խորենացին յիշատակում է ժողովրդական վիպասանութիւնից մի հատուած, ուր նկարագրւում է այդ առեանդման պատկերը:

Հեծաւ քաջ թագաւոր Արտաշէսը գեղեցիկ սե ձին,
եւ հանեց ոսկէ օղով կարմիր կաշէ պարանը,
եւ անցաւ ինչպէս սրաթե արծիւ գետի միջով,
եւ հանեց ոսկէ օղով կարմիր կաշէ պարանը,
Ձգեց Ալանների օրիորդի մէջքին,
եւ շատ ցաւեցրեց փափուկ օրիորդի մէջքը,
Արագ հասցնելով նրան իւր բանակը*):

Մի կողմը թողնելով այս հատուածի մասին Մովսէս Խորենացու տուած անձնական բացաղբութիւնը, մենք իրաւունք ունենք բառացի հասկանալ վերոյիշեալ նկարագրութիւնը: Եթէ ժողովրդական վիպասանները մինչև իսկ երևակայական ու լեզենդար դէպք են պատմում այդ հատուածում, այնուամենայնիւ պէտք է 'ի նկատի առնենք, որ վիպասանութիւնների մէջ նկարագրած պատկերները միշտ համապատասխան են լինում ժողովրդի կենցաղի պայմաններին, նրա աշխարհայեացքի աստիճաններին: Ուստի այս դէպքում էլ, եթէ ժողովրդական կեանքում կենդանի չլինէր առեանդման սովորոյթը, կամ եթէ այդ սովորոյթն այդտեղ դատապարտելի լինէր, երբէք վիպասանները մի բանաստեղծական երգ-չէին հիւսիլ իրենց հերոսացրած թագաւորի ամուսնութեան մասին. թագաւորի, որ առեանդմամբ է կլին առնում: Ընդհակառակն շատ հաւանական է, որ ժողովրդի կեանքում տեղի էր ունենում առեանդումն և այն էլ, ինչպէս ենթադրում ենք, շատ զարգացած չափով: Դրան ապացոյց են մի շարք արգելական ու պատժական կանոնները, որոնք սահմանուել են հայկական օրէնագրութեան մէջ և որոնք դարերի ընթաց-

*) Մովսէս Խորենացու՝ հայոց պատմ. գիրք Բ, գլ. Մ. աշխարհ. թարգմ. Խորէն Ժ. վ. Ստեփանէի:

քում շարունակ կրկնուել են: Այդ տեսակ արգելական օրէնքներ կարող էին երեւան դալ միմիայն այն ժամանակ, երբ իրականութեան մէջ գոյութիւն են ունենում արգելումն առաջացնող պայմաններ: Օրէնսդրութեան խիստ որոշումներն ու նրա դարևոր գործադրութիւնը գրաւական են, թէ ժողովրդի մէջ ինչպիսի մեծ ծաւալով էր արմատացած առևանգումն և ինչպիսի դժուարին մաքառման ու հալածանքի էր ենթարկուած նա վարչական մարմինների կողմից:

Քրիստոնէութիւնը, մուտք գործելով Հայաստան, սկըսեց հալածել այն ամենն, ինչ յիշեցնում էր հեթանոսութեան զաղափարը: Այդ հակաքրիստոնէական ոգու շարքն էր դասուելու անշուշտ և առևանգման սովորութիւնը: Եւ ահա հենց առաջի քայլում, երբ առիթ է լինում յատուկ կանոններ մշակելու և օրէնսդրական ոյժ տալ նրանց, յօրինւում է 'ի միջի այլոց նաև առևանգման վերաբերեալ մի կանոն: Գրիգոր Լուսաւորչի նախաձեռնութեամբ Վաղարշապատում գումարուած եկեղեցական ժողովը (325 թ.) սահմանում է 9-րդ կանոնը, որ ասում է. «Եթէ ոք առևանգ արասցէ, պսակն այն յաւեր եղիցի, և պսակեալն ում կամի՝ լիցի*): Մօտաւորապէս մի դար յետոյ կայանում է Շահապիվանի ժողովը (447 թ.), որտեղ մշակւում են նոր կանոններ, որոնցից 7-րդն առևանգման հարցին է վերաբերում. «որք բռնութեամբ և անիրաւութեամբ առևանգ առնիցեն, կալցեն զկիսն և անդրէն տացեն ցհայր և ցմայր, և տուգան տացեն փոխանակ անարգանացն, եթէ ազատ է՝ ՌՄ (1200) դրամ, եթէ շինական է ՌՎ (600) դրամ: Եւ որ հրոսն երթեալ էին օգնականք սուտ փեսային՝ առ այրն ձ (100) դրամ տուգանիցեն և զհրոսին դրամն զկէսն յեկեղեցին տայցեն և զկէսն կարօտելոց: Ապա եթէ սուտ փեսայն ընդ աղջկանն պոռնկեցաւ առանց պսակ զնելոյ՝ յեկեղեցի տուգան կալցին ձ (100) դրամ,

*) Արէլ եղս. Մխիթարեան՝ «Պատմութիւն ժողովոց հայաստանեայց եկեղեցւոյ», եր. 20.

դի պսակն օրհնութեան անարդեաց. Գ (3) ամս յապաշխարութեան կացցէ: Ապա եթէ երիցու ուրուք դադար պսակ եղեալ իցէ առանց հօր ու մօր աղջկանն, երէցն դրահանայութիւն չիշխէ պաշտել, և ճ (100) դրամ տուգանս կալցին և կարօտելոց տացեն. և պսակն զոր եդ՝ անվաւեր լիցի: Ապա եթէ յետ այսր խոսվութեան և տուգանաց դարձեալ ՚ի հաւանութիւն զան կամօք աղջրկանն և ծնողացն, և յառաջ պտոնկեալ են, պսակ մի՝ օրհնեսցի, այլ իբրև գերկակին ուռ տեսանազրեալ դիցի ՚ի դուխ. ապա եթէ կուսան կացեալ են, ըստ օրինին պսակ օրհնեսցի: Եթէ ազատ և թէ շինական-կանոն այդ կացցէ՝¹⁾

Այսպիսի կանոններ յօրինուած են նաեւ յետագայ ժողովներում և մենք նկատում ենք, որ XII-րդ դարում ևս առեանդումը բաւականին խորն էր արմատացել ժողովրդի կեանքում, քանի որ մի կողմից՝ Մխիթար Գօշն է Հայաստանի մի ծայրում և միւս կողմից՝ Ներսէս Շնորհալին միւս ծայրում՝ Կիլիկիայում, զրեթէ միաժամանակ, սակայն իրարից անկախ յիշատակում են դրա մասին:

Մխիթար Գօշն իւր Դատաստանագրքի մէջ մտցնում է 3 կանոն առեանդման դէմ: Սոցանից մէկը՝ ԼԴ յօդուածը (մասն Ա.), որի մի մասը վերցրած է Վարցն հետեոյացած ժն կանոնից, ՚ի միջի այլոց ասում է. «Ձառեանին, թէև որդիս ծնցի և հայր և մայր և աղջիկն չկամիցին մի՝ ինչ փաս կրեսցէ ՚ի չարագաղան հոգւոյն, անդրէն դարձուցանել»²⁾: Երկրորդը՝ ԺԱ յօդուածը, որ նիւթ է առել նշանուած աղջկայ առեանդման դէպքը, իրեն հիմք է ունեցել Անկիւրիայի ժողովի ԺԲ կանոնը: Այդ ՄԱ յօդուածով հրամայւում է առեանդուած նշանուած աղջիկը յետ վերցնել, մինչև անգամ եթէ բռնութեամբ ապաստանուած լինի. «Որք միանգամ խօսեալ աղջկունք են և զուգեալ

¹⁾ Արէլ եպս. Մխիթարեան «Պատմ. ժողով. հայտատանայց եկեղ.», հր. 63.

²⁾ Մխ. Գօշն՝ Դատաստանագրքը հայոց, հրատ. Վահան վ. Բաստամանի. հր. 129.

դասանիցին, և յետ այսորիկ այլք յափշտակեսցեն, կամ եղև զի անդրէն տացեն որում խօսեալն էր. թէև 'ի բռնութիւն ապաստանիցէ. մի՛ թողցեն: Մի գղութեան և զխօսեալն համարի և անդրէն դարձուցանել, թէև պատկիցի ընդ յափշտակողին¹⁾: Վերջապէս երբորդ, այն է ՂԶ յօդուածն ամբողջովին առնուած է Շահապիվանի ժողովի մեր յիշած 7-րդ կանոնից ինչ ինչ յաւելումներով: Սոյն վերջին յօդուածին Մխիթար Գօշը մեծ նշանակութիւն է տալիս, առաջարկելով դատաւորներին ու եպիսկոպոսներին ուշադրութեան առնել այդ օրէնքն և ըստ այնմ էլ վարուիլ խիստ հետեղութեամբ:

Ներսէս Շնորհալին իւր «Ընդհանրականի» մէջ 'ի միջի այլոց դատապարտում է, և խստիւ արգելում առեւանգման սովորութիւնը: «Մի և այնոցիկ՝ որք առեանգս ասին, զնիցէ պսակ, զի հակառակ օրինաց Աստուծոյ է և բիւրք չարեաց պատճառք 'ի սատանայէ շարժեալք 'ի մուկեկան ախտսն²⁾»:

Նմանապէս վրաց թագաւոր Վախթանգի Դատաստանագրքի մէջ «Հայկական օրէնքներ» վերտառութեամբ յայտնի բաժնում գտնուում ենք 62-րդ յօդուածը, որ վերցրած է «Ասորա-հռովմէական օրինագրքից» և որը վերաբերում է առեանգութեան. «Կոյս աղջկան առեանգողը պէտք է մահուան պատժի ենթարկուի: Եթէ երիտասարդը ոչ մի յարաբերութիւն չի ունեցել աղջկայ հետ և փախցրել է նրան փոխադարձ համաձայնութեամբ, այն ժամանակ առեանգողը պատժւում է իբրև շնացող»³⁾:

¹⁾ Մխիթար Գօշի՝ Դատաստանագիրք հայոց՝ հրատ. Վ. վ. Բաստամանի, Եր. 151.

²⁾ Թուղթ ընդհանրական՝ Ներսէս Շնորհալու. Ս. էջմիածին, 1865 թ. Եր. 83.

³⁾ Сборникъ законовъ грузинск. царя Вахтанга II. Изд. О. С. Френкеля, стр. 246.

III.

Վերև յիշուած փաստերը բաւական են ապացուցանելու, թէ մեր սուրբ հայրերն ինչ եռանդով էին կուռւմ ժողովրդական այն սովորութիւնների դէմ, որոնք հեթանոսական ժամանակից 'ի վեր մնում էին, մանաւանդ ազգաբնակչութեան ստորին խաւերում, իբրև ամուսնութեան մի անհրաժեշտ միջոց: Անտարակոյս՝ դարերի ընթացքում զործադրած խիստ պատժական միջոցները մի կողմից և քրիստոնէական ոգու տակ սնուած բարքերը միւս կողմից, քայլ առ քայլ պէտք է նուազեցնէին առևանգման սովորութիւնները: Յիրաւի՝ կարծես սուրբ հայրերը մասամբ հասել էին իրենց նպատակին: Առևանգումն, իբրև ամուսնութեան անհրաժեշտ մի եղանակ, միանգամայն վերացաւ հայկական սովորութեան իրաւունքից. սակայն նրա հետքերը դեռևս չեն չքացել: Կարծես այդ հին սովորութիւնն երբեմն այս ու այնտեղ, որպէս բնազդային ոյժ յարութիւն է առնում ժողովրդի բարքերի մէջ ու յիշեցնել է տալիս հարս զրաւելու այն դիւրին, բայց և համարձակ միջոցը, որ շրջիթն ու անվհեր պատանիների զործ կարող էր լինել: Դեռ ևս XIX դարու վերջերում դանում ենք հայ ժողովրդի բարքերում առևանգման հատ հատ դէպքեր, որոնք թէև այլևս չեն կարող մեզ իբրև փաստ ծառայել, որ այսօր էլ առևանգումն իրականապէս կազմում է սովորութեան իրաւունքի կարգերից մէկը, բայց և այնպէս՝ ապացուցանում են, որ այդ բնազդը միանգամայն արմատախիլ չի եղել ժողովրդի կեանքից: Առաջ բերենք մի քանի փաստեր:

Տէաքս փախցնելու սովորութիւնը դեռ ևս գոյութիւն ունի Ախալցխայի գաւառի հայերի մէջ. սակայն այդ չի կարելի համարել իբրև տեղական կեանքի ստէպ կրկնուող մի երևոյթ: Առևանգումն՝ աղջկայ կամքին հակառակ՝ զրեթէ ընաւ տեղի չի ունենում, այլ սովորաբար առևանգուողը խօսք է կապում իւր փախցնողի հետ: Առևանգման

շարժառիթը մեծ մասամբ լինում է ծնողների անհամաձայնությունն աղջկայ ամուսնությունն հարցում: Երբեմն էլ պատահում է, որ այդ շարժառիթը — աղջկայ հօր անհամաձայնությունն է լինում. այս դեպքում աղջկայ մայրը դառնում է առևանգման մասնակից: Երիտասարդը նախօրոք պայմանաւորուելով փախուստի վերաբերմամբ աղջկայ հետ, ստանում է սրանից մատանի կամ մի որևէ թանգազին բան իրեն զբաւական: Առևանգողը գալիս է իւր ընկերներով (մօտաւորապէս 10 հոգի), բոլորը զինուած: Մօտենալով աղջկայ տանը և յարմար ժամանակ ընտրելով, յարձակուան է գործում երթիկից ի վայր, յափշտակում աղջկան և հեծնելով ձին, փախչում է ընկերների օգնութեամբ: Առևանգողը փախցնում է աղջկան սովորաբար որևէ հարևան գիւղ, իւր ընկերոջ մօտ և այնտեղ գիշերը պարկում նրա հետ: Այնուհետև երիտասարդն ու աղջիկը շտապում են ծածկել իրենց վարժունքը եկեղեցական պրտակով, որ տեղի է ունենում 2—3 օրից յետոյ, ամենաուշ մի շաբաթից յետոյ, եթէ ի հարկէ եկեղեցու կողմից ոչ մի արգելք չի լինում: Հակառակ դեպքում նոքա ապրում են ապօրինի կենակցութեամբ¹⁾:

Ախալքալաքի գաւառում զեռ ևս պահպանւում է աղջիկ փախցնելու սովորութիւնն և սրա գլխաւոր շարժառիթը համարւում է «հաղեմասին»²⁾:

Վարանդայում «զեռ մինչև այսօր էլ յաճախ պատահում է, երբ մի երիտասարդի մեծում են տալ իւր սիրած աղջիկը, որի պատճառը սովորաբար երիտասարդի ստոր գերդաստանից, կամ աղքատ լինելն է լինում, վերջինս հաւաքելով իւր մի քանի մտերիմ ընկերները՝ փախցնում է աղջկան: Շատ անգամ առնելով աղջկայ համաձայնութիւնը, և ժամագիր լինելով նրա հետ, երիտասարդը ձիու գաւակն է

¹⁾ «Этнографическое Обзоріе» 1889 г. № 1—Свадебные обряды у ахалцыхских армян.

²⁾ «Ազգագրական Հանդէս» գիրք Ա. 1896 թ. Զաւարժ. և. Լալայեանի:

առնում աղջկան, որը իւր հետ առած է լինում իւր բոլոր զարգերը, և փախչում եթէ աղջկայ ծնողները շուտ են իմանում այս, իսկոյն մի քանի ձիաւորներ հետևում են նրանց և եթէ հասնում են, տեղի է ունենում մի կատաղի կռիւ, որի ընթացքում երբեմն մարդիկ էլ են սպանւում: Եթէ չեն կարողանում աղջիկը յետ խել, աղան տանում է նրան մի ուրիշ գիւղ, իւր մի բարեկամը տուն: Անմիջապէս աղջկայ հայրը յայտնում է մարմնաւոր և հոգևոր իշխանութիւններին, որոնք աղջկան կանչում, հարցաքննում են: Եթէ աղջիկը խոստովանում է, որ իւր ազատ կամքով է փախել երիտասարդի հետ, նրանց թոյլ են տալիս պսակուելու, իսկ եթէ ոչ, բաժանում են. աղջկան վերադարձնում են հօրը, իսկ աղային պատժում պետական օրէնքներով: Երբեմն պատահում է, որ երիտասարդը փախցնում է աղջկան, առանց նրա համաձայնութիւնն առնելու. այսպիսի դէպքերում հազիւ է պատահում, որ աղջիկը չզիջէր երիտասարդի ու նրա բարեկամների աղաչանքներին՝ յայտնելու թէ իւր կամքով է փախել: Փախցրած և վերադարձուած աղջիկը հասարակութեան մէջ յարգանք չվայելելով՝ թշուառ աղջիկները նոյն իսկ ակամայից համաձայնում են ամուսնանալու փախցնողի հետ ¹⁾:

Բորչալուի գաւառում առեանդումը տեղի է ունենում, երբ աղջկայ ծնողները համաձայն չեն լինում տալու իրենց աղջիկը նրա վրայ սիրահարուած երիտասարդին և երբ վերջինիս ծնողները չեն կամենում թանել նրա սիրած աղջիկը: Առաջին դէպքում սիրահարուած երիտասարդը հաւաքելով իւր ընկերներին փախցնում է աղջկան: Ընկերներից մինը մի յարմար տեղ գտնելով աղջկան, բռնում է նրա ձեռքը մատը, կոճիկները ծալում և հուփ տալիս. աղջիկը ցաւից ստիպուած վազում է երիտասարդի յետևից, մինչև որոշեալ տեղը, ուր թաք կացած ձիաւոր սիրահարը առնում է նրան ձիու վրայ և չափ ընկնում ²⁾: Այս տե-

¹⁾ Ե. Լալայեանի՝ Վարանդա. եր. 117—118.

²⁾ Աղդ. Հանդէս, գիրք IX, 1902 Բորչալուի գաւառ, եր. 215.

սակ առևանգմանից առաջացած հետևանքներն ու փոխադարձ յարաբերութիւնների վերջաբանը Բորչալուի գաւառում նոյն ընտելութիւնն է ստանում, ինչ որ տեսանք նախորդ օրինակի մէջ՝ Վարանդայի վերաբերմամբ¹⁾։

Աղջիկ փախցնելը շատ տարածուած է Ալեքսանդրապոլի գաւառի գիւղացիների մէջ և առհասարակ առաջանում է հետեւեալ պայմաններից։ Ինչպէս յայտնի է, գիւղերում թէ աղջկայ և թէ տղայի ընտրութիւնը վերապահուած է ծնողներին։ աղջիկը իրաւունք չունի իւր համար փեսացու ընտրելու, դա մեծերի զործն է։ տղան էլ շատ քիչ բացառութեամբ, համարեա թէ նոյն դրութեան մէջ է։ Պատահում է, որ աղջիկը «աչք է քցած» (սիրահարուած է) լինում մի երիտասարդի վրայ, և բնական է, որ ծնողների ընտրած ուրիշ փեսացուն նրան զգուշիւ պէտք է երևայ։ բայց նա իրաւունք չունի բողոքելու զրա դէմ ծնողներին, նրա անունը կրիսայտառակուի, նրան ուրիշ աչքով կրնայն, և աղջիկը ստիպուած է լինում ժամանակաւորապէս խեղդել իւր մէջ իրան տանջող այդ զգացմունքը։ Եւ արա մի գեղեցիկ օր վեր է կենում իւր սիրած տղայի հետ ու փախչում հօր տանից։ այդ դէպքում շատ քչերին է աջողուում պսակուել փախած տղայի հետ և ապրել որպէս ամուսիններ։ Պատահում են բացառիկ դէպքեր էլ։ երբ մէկ երիտասարդ սիրահարուած է լինում մի աղջկայ վրայ, առանց վերջինից փոխադարձը ստանալու, և երբ դիմում է աղջկայ ծնողներին և մերժում ստանում, այն ժամանակ վճռում է «զոռով» փախցնել։ իսկ այդպիսի դէպքերը շատ տխրալի վախճան են ունենում և շատ անգամ սպանութիւնների տեղիք տալիս²⁾։

Նոյնանման առևանգման օրինակներ գտնում ենք Երևանի՝ Ապարանի գիւղօրայքում³⁾։ Նմանապէս վերոյիշեալ ձևերով առևանգումը ստէպ կատարւում է Տաճկա-

¹⁾ Ibid. հր. 215—216.

²⁾ Մշակ, 1904 թ. № 64.

³⁾ Մշակ, 1903 թ. № 217.

Հայաստանում՝ Բուլանըխում. «Առևանգութիւնը տեղի կ'ունենայ գլխաւորապէս աղջիկ ու տղայի համաձայնութեամբ—սիրահարութեամբ. երկրորդ՝ երբ աղջիկը լիովին անհամաձայն է և առևանգութիւնը կրկատարուի բռնի, կռպիտ ուժի միջոցաւ, առևանգողները կ'աշխատեն շուտով աղջկայ կուսութիւնը խախտել, որպէսզի կամայ-ակամայ աղջիկը հնազանդեցնեն»¹⁾։

IV.

Վերայիշեալ մի շարք փաստերը պատկերացնում են առևանգման գոյութեան նշոյլները հայկական կեանքում Մենք տեսնում ենք, որ այդ բոլոր դէպքերում առևանգումն առաջացնող պայմանները, գործողութեան հանգամանքներն ու հետեանքները զարմանալի նմանութիւն ունին իրար հետ զանազան հայ կենտրոններում ծաղկող ժողովրդական կեանքում։ Չնայած այդ ժամանակակից օրինակներին, այնուամենայնիւ առևանգումն, իրեն սովորութեական իրաւունքի մի դրական հիմնարկութիւն, այժմ արդէն վերացած կարելի է համարել մեր ժողովրդական կեանքից։ Սակայն երբեմն գոյութիւն ունեցող առևանգման սովորութիւնը թողել է հետքեր, որոնք այժմ էլ շօշափելի են իւրաքանչիւր քայլափոխում մեր սովորութեական իրաւունքի մէջ։ Հասարակական յարաբերութիւնների կարգերը ժամանակի յառաջադիմութեան հետ չեն փոփոխուում յանկարծակի շրջումներով, չեն դադարում իրենց գոյութեան կռիւը մղել պատմական ճակատագրով զարգացող նոր կարգերի դէմ։ Եւ նոյն իսկ, երբ ներս խուժող նոր տարրերը յաղթանակով սկսում են տիրել ժողովրդական կեանքին, վերջինիս հին իրաւաբանական յարաբերութիւնները, թէև մեռած, իրականապէս վերացած, բայց և այնպէս շարունակուում են երկար ժամանակ պահպանուել զանազան սովորութիւններին, ծէսերին, մտաւարկաւարտութիւնների և այլ նման արտաքին ձևերին մէջ։

¹⁾ Ազգ. Հանդէս՝ դեռ Ե. 1899 թ. Բուլանըխ.

Ահա թէ ինչու սովորութեան իրաւունքը զարմանալի պահպանողութեամբ մնացել է տակաւին մեր ժողովրդի մէջ և մի տեսակ սրբազործել է այն բազմաթիւ ծէսերն ու սիմբոլիական ձևերն, որոնք տեղի են ունենում հարսանիքների ու նշանադրութեանց ժամանակը։ Առաջին հայեացքից անիմաստ ու աննպատակ ենթադրուող ծիսական կողմերը լուրջ հետազննողի աչքում կարող են համարուել իբրեւ մնացորդներ պատմական կեանքից, ժողովրդի նախնական կացը բնորոշող յարաբերութիւններից։ մի խօսքով՝ հետքեր, որոնց հիման վրայ կարելի է գաղափար կազմել, թէ հնումը ճրպէս էր տեղի ունենում ամուսնութիւնը։ Յիրաւի՝ ժամանակակից ժողովրդական հարսանիքի ծէսերի ու սովորութիւնների մէջ կրգտեսնեք մի շարք գործողութիւններ, որոնք սիմբոլիական ձևով պատկերացնում են, թէ ինչպէս փեսան բռնի ոյժով իւրացնում էր հարսին։

Առեանգումն հնարաւոր էր 'ի կատար ածել ուրիշների, օտար ոյժերի օգնութեամբ։ Այս դէպքում մեծ դեր էին խաղում ցեղակիցները, ազգականները, որոնք հրոսակախումը կազմելով, արշաւում էին ամուսնացող երիտասարդի հրամանատարութեամբ հարսնացուի տնեցոց վրայ և փախցնում աղջիկը։ Հայոց հին օրինագրքերում գոբոս միշտ յիշատակւում են շհրոսն անունով. շորք հըրոսն երթեալ էին օգնականք սուտ փեսային (Նահապիւմանի 7-րդ կանոնը)։ Նախընթաց դիտում առաջ բերած օրինակներից էլ երևում է, որ առեանգող երիտասարդը հանապազ իւր մօտիկ ընկերների օգնութեամբ է փախցնում հարսնացուին։ Աղջիկն էլ ունէր իւր պաշտպանները—իւր ազգակիցներից կամ սերնդակիցներից, որոնք իրենց կողմից գուրս էին գալիս առեանգողների դէմ։

Այժմ մեր ժողովրդի մէջ մնացել է մի սովորութիւն, որ յիշեցնում է այդ նախկին հրոսակային ընկերակցութեան գաղափարը։ Ինչպէս յայտնի է, իւրաքանչիւր նորափեսայ նախքան հարսանիքը, հրաւիրում է մի խումբ

երիտասարդներ թագափ չարէք, «մակարներ» և այլ անուններով, որոնք հարսանիքի ամբողջ միջոցին միշտ փեսայի շուրջն են խմբուած լինում ու հարսանիքի դոյն տուողներն են: Նմանապէս և հարսը շրջապատուած է լինում իւրայիններով՝ երկսեռ երիտասարդներով՝ «հարսնեղ-րայրներ», հարսնորայրեր» և այլ անուններով անձինք, որոնք մինչև որ հարսը մտնի փեսայի տունը, իրաւունք են համարում պահպանել աղջիկը «չարից», «մակարները», «թագափները» և ընդհանրապէս փեսայի ընկերակիցները հարսանիքի ժամանակ, մանաւանդ երբ գնում են հարսը բերելու հօր տանից, միշտ զինուած են լինում հրացաններով կամ ստրճանակներով. իսկ եթէ աղջիկը մի ուրիշ գիւղ է գտնուում, նոյն իսկ ձիաւորուած ու սպառազինուած են գնում:

Դարաւագեազում, ճերբ մօտենում են հարսի գիւղին՝ հարսնեղաւորները աշխատում են փայլել արտաքինով: Զուռնայի նուազածութեամբ նոքա շատ արագ արշաւում են ձիանց վրայ, ճարպիկ շարժումներ են անում, հրացաններ են արձակում, մի խօսքով՝ աշխատում են գիւղի ուշադրութիւնն իրենց վրայ դարձնել: Սոքա արագութեամբ մօտենում են գիւղին և նորից ձիու զլուխը թեքում և նոյն արագութեամբ յետ արշաւում գէպի գուռնաչիները, որոնք միւս հանդիսականների յետևից կամաց առաջ են գալիս¹⁾: Այս նկարագրութիւնից՝ ազափների խումբը նմանում է սպառազէն հրոսակախմբի, որ գնում է, կարծես զիտակցելով իւր քաջութեան վրայ, հարուստ աւար առնելու:

Ղրիմու հայերի մէջ հարսնառների վերաբերմամբ կայ հարսանեաց մի երգ, ուր 'ի միջի այլոց ասում է.

«Թագաւորըս կուքա թուրով

Հայիսը շատ է, կառնու գոռով»²⁾

¹⁾ Թաջրերունի՝ Հայկական սովորութիւններ՝ «Ազգագրական Հանգէս» 1901 թ. VII և VIII գրք.

²⁾ Նոյն՝ Ժամապարհորդական նկատողութիւններ—Դարաւագեազ, «Փոքն», 1881 թ. № IV

Այդ տեսակ զինուած խմբի ներկայութիւնը պէտք է ենթադրել միմիայն նրանով, որ իւրաքանչիւր առեանգումն անշուշտ հանդիպելու էր ընդհարման և ընդդիմադրութեան: Անա այդ ընդհարումն և ընդդիմադրութիւնն այսօր շատ տեղերում սիմբոլիական ձևերով շարունակում է տեղի ունենալ, յիշեցնելով նախկին արիւնալի կոխները:

Եթէ հարսը օտար գիւղացի է, սորա համագիւղացիքը փակում են պարանով ճանապարհը փեսայի գիւղից եկած հարսնաւորների արշաւախմբի առաջ և մէկը իրենցից առաջ գալով, հրաւիրում է նորեկներին ըմբշակուի: Այստեղ փեսայի ազգականներն ստիպուած են փող նուէրել հարսի համագիւղացի կտրիճներին, որպէսզի սորա վերցընեն պարանը և ճանապարհ տան նորեկ փեսայի խմբին¹⁾: Արդ աւելորդ չի լինիլ առաջ բերել յայտնի ճանապարհորդ պ. Քաջբերունու մի նկարագիրը՝ հարս բերող կտրիճների այդ տեսակ արշաւախմբի մասին: «Կալերի մօտ, մեր ճանապարհի վրայ սպասում էր մեզ առոյգ երիտասարդներէ մի խումբ, նրանցից մինը, չուխան հանած, թևերը վեր քաշած, գլուխը բաց, երեսը վառ, աչքերը փայլուն, այնպիսի մի զիրք էր բռնել, որ կարծես առիւծի նման պէտք է յարձակուի իւր որսի վրայ: Նրա ընկերները առանձին խնամքով նրան բռնած, ծանրաքայլ կերպով յառաջ էին մղում: Տօ, լա, ձիւ բռնէք, ձիւ բռնէք, մէ՛ ըշկացէք դար մէջքը քանի տեղից կրկուտեմ—առաց և ձիուց վայր նետուեց մեր խմբից մի առոյգ, ուժեղ երիտասարդ: Փոքր էր մնացել, որ երկու ախոյեանները միմեանց կրպչէին, բայց մեր խումբը բռնեց մեր երիտասարդին և ապա հանկուտ խուրջինից եփած միս, գաթայ, հաց, զինի, յանձնեցին Խաչիկու (գիւղի անունն է) խմբին: Այս սովորութիւնը լինում է այն ժամանակ, երբ մի գիւղից գնում են միւս գիւղը հարս բերելու: Նորահարսի գիւղի ազգականները դուրս գալով հարսնաւորների առաջ, կրպահանջին

¹⁾ Свадебные обычаи ахацких армян.—Этнографическое Обзорение, 1889 г. №1.

նրանցից կամ մենամարտութիւն կամ ուտելիք և խմելիք, որ կոչոււմ է ազաւանաւ¹⁾),

Երկու հակառակ խմբերի մրցման ու ընդհարման նոյն պատկերն է նկարոււմ պ. Բենսէն Բուլանըխում կատարուող հարսանեկան սովորութեան վերաբերմամբ: Եւրոյն ընդածուրիկ երիտասարդներն (փեսայի կողմից), տօնական շորերով դարգարուած, ընտիր ձիերու վրայ հեծած, ձեռքերնին երկայն ու հաստ փայտեր՝ և ոմանց՝ նաև զէնքեր առած, երգելով քրդական լօլօն, ձիարշաւով և ջրինդով առաջ կերթան: Ահա և մի խումբ ձիաւորների, որ աղջկայ գիւղի կողմից կրդիմաւորէ հարսնածին, ջրինդով մրցութիւն կըսկսուի. մէկն իւր ձին, միւսն իւր ձեռքի ոյժը կըփորձէ, մտկան կըձգեն, հարուած կըտան, կերգեն, կըբռնան և հարահրոցով կըմօտենան գիւղին, բայց վերջինիս նպատակն է հարսնածից քոլօս (գլխարկը) փախցընել, որ եթէ յաջողուի իրենց, հարսնածի համար մեծ անպատուութիւն կըհամարուի: Ջրինդի խրարանցման միջոցին գիմաւորող խմբից մէկը հարսնածի անդամներից մէկի շրջանն առնելով կըփախէ. բոլոր ձիաւորները կընգնեն յետևից, կողմնակիցները կըքաջալերեն, հակառակորդները կըհալածեն մինչև գիւղը, եթէ բռնել յաջողեցան՝ լաւ կընգնեն. իսկ եթէ ոչ՝ կորագլուխ կըլինեն, և 10—20 դրուշ տալով, քոլօսը յետ կ'առնեն: Եթէ քոլօս փախցընելը չյաջողուի, ձիաւորները խաղը շարունակելով և իբրև ախոյեաններ մրցելով կըմօտենան գիւղին²⁾:

Այս տեսակ կեդծեալ ընդդիմադրութիւն ցոյց են տալիս փեսայի ընկերներակիցներին ոչ միայն աղջկայ գիւղի սահմանում, այլ և այն տանը, որտեղ ապրում է հարսնացուն: Ախայլխայի գաւառում ճարտի ազգականները, առաւելապէս երիտասարդութիւնը կեդծօրէն ընդդիմանում էր գաւիթ ներս թողնել փեսացուն և սրա ուղեկիցներին:

1) Քաջերունի՝ Ճանապարհորդական նկատողութիւններ— Դարալագեազ «Փորձ» 1881 թ. № IV.

2) Բենսէ՝ Բուլանըխ—«Ազգագրական Հանդէս» 1899թ. գիրք Ե.

և ապա արդէն, երբ ընծաներ էին ստանում, թոյլատրում էին նորեկներին ներս մտնել հարսի տունը¹⁾։

Ջաւախքում, շերտ փեսի հայրը, տղամարդ բարեկամներն և քաւորը դաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ հասնում են հարսնացուի տանը, տան փոքրիկներին քանիսը փակում են դուռը և միայն այն ժամանակ են բաց անում, երբ քաւորը տալիս է 20—30 կոպ.՝²⁾։

Ձէյթունում, երբ հարսին պէտք է դուրս տանեն տանից, սորա եղբայրը կամ մօտիկ ազգականներից մէկը փակում է դուռը և թոյլ չի տալիս հարսին տանել, մինչև որ մի ընծայ, մեծ մասամբ կարմրագոյն կօշիկ, չստանայ փեսայի կողմից³⁾։

Նմանապէս և Բուլանըխում, շերտ հարսը կըմեկնի հայրենական օճախից և մինչև սկեսրայրը դրսու գտան շէմքը կըփոխէ, հարսի եղբայրներից մէկը գտան կըշտին կանգնած, ձեռք կըձգէ խնամու օձիքը և կըպահանջէ ւալքօր զօտին, որ ընդունուած սովորութեան համաձայն անպատճառ կըտրուի և ապա հարսնածը կընգնի ճանապարհ⁴⁾։

Այս ընծաները կամ դրամական վճարները վերև բերած օրինակների մէջ ուրիշ ոչինչ են, եթէ ոչ մի տեսակ փրկանքի գաղափարի մարմնացումն, փրկանքի որ ստիպուած էին լինում առեանգողները վճարել հարսի ազգականներին կատարած յափշտակութեան համար։ Այդ վերականքի ներկայութիւնն այստեղ դարձել է բարեփոխուած ու իւր սկզբնական նշանակութիւնը կորցրած մի ձևակաւութիւն, որ երկար պատմական զարգացման հետեանք է։ Այդ փրկանքի գոյութիւնը մեզ ծառայում է իբրև մի փաստ, որտեղ թաղնուած է յետագայում գնմամբ կա-

¹⁾ Свадебные обычаи ахалцыхских армян — Этнографическое обозрение, 1889 г. № 1.

²⁾ Ե. Լալայեան — Ջաւախք՝ եր. 139.

³⁾ Յ. Ալլահփերդեան — Ունիտ կամ Ձէյթուն.

⁴⁾ Բենսէ՝ Բուլանըխ, Վեզգագր. Հանդէս 1899 թ. դիրք Ե.

յացող ամուսնութիւնների սկզբնաւորութիւնը, զնման սովորութեան առաջի սաղմերը:

Ակներեւ է, որ առեանգումն տեղի ունենալուց յետոյ պէտք էին թշնամական յարաբերութիւններ առաջանային փեսայի կողմնակիցների ու հարսի ազգականների միջև: Ահա և այդ տեսակ թշնամական յարաբերութիւնները կեղծ ձեականութեամբ արտայայտոււմ են և այժմեան հարսանեաց մի քանի սովորութիւնների մէջ: Նախ՝ այդ թշնամական վերաբերումը կարելի է տեսնել այն երեւոյթի մէջ, որ հարսին շրջապատող ազգականներն ու մանաւանդ համագլուխացիքը ամենայն կերպ աշխատում են փեսացուի ընկերակիցներին ծաղր ու ծանակի և ընդհանրապէս վիրաւորանքի ենթարկել:

Գանձակի գաւառում սովորութիւն կայ երեկոյեան, երբ զուռնան նուագում է հարսնետանը, բոլոր հարսնեւորները նորից հաւաքում են հարսի տունը... Թաղթի վրայ իւր մականերով շրջապատուած թագաւորը նստած է լինում և բերանը մի կտոր բան չի դնում, մինչև որ աները մի որեւէ բան չի նուիրում նրան իբր քնքանքացէք: Բայց իրեն այնպէս ծանր ու մեծ պահող թագաւորին սաստիկ սեւացնում են թագուհու ընկերուհիները, եթէ սա զտած չի լինում նորահարսի մատների մէջ պահուած մոմը: Աղջիկները ցոյց են տալիս այդ մոմը մականերին և ծիծաղում են թագաւորի անշնորհութեան վրայ. և երբ հենց իրեն են ուղարկում, նա կարմրելով փող է վճարում, որ թաղցնեն: Եթէ աղջիկները քիչ են համարում այդ՝ վերագարձում են փողը և կրկին ցոյց տալիս մոմը, մինչև որ վերջապէս զոհացում են ստանում ¹⁾:

Դարալագեւագում, ինչպէս և շատ տեղերում, եթէ թագաւորամայրը նոյնպէս եկել է տղամարդկանց հետ հարստանելու՝ նորա մասին երբեմն ասում են զուարճանալու և ծիծաղելու համար հետեւեալ խօսքերը.

1) Ե. Լալայեան՝ Գանձակի գաւառ.

«Խնամի դու խոշ ես եկել,
Դարդակ ու բոշ ես եկել,
Նրկու բլուռ ես բերել,
Էն էլ ճամբին ես կերել.
Բերածդ է կանանչ կապայ
Քեներն ու փէշը ծակ ա.
Խնամի, դու խոշ ես եկել,
Դարդակ ու բոշ ես եկել ¹⁾»

Այդ տեսակ վիրաւորանքներից մէկն էլ «բօլոյոզ» փախ-
ցնելն է, որ, ինչպէս մեզ արդէն յայտնի է, տեղի է ունե-
նում Բուլանըխում: Գլխարկ փախցնելու սովորութիւնը
զարմանալի նմանութեամբ զոյութիւն ունի նաև Կովկա-
սում Օսերի մէջ ²⁾: Նոյն Բուլանըխում, երբ հարսնամի
խումբը իջևանում է հարսի գիւղում, «հարսնած հիւրասի-
րող տանտէրերը մեծ զգուշութիւն կրքանեցնեն, թշնամի
մարդիկը հարսնածի ձիերու պոչերը չկտրեն, որ մեծ ան-
պատուութիւն և անարդանք է, և ինչպէս շատ անգամ
պատահել է, այդ կերպ անարգուած անձինք սրտի կսկիծէն
մեռեր են»: Նոյն կեղծ վիրաւորանքի պատկերն է ներկա-
յացնում Բուլանըխում կատարուող հետեւեալ սովորութիւնը:
«Թափօրից դուրս, երեխայը երեսներին ալիւր քսած տե-
սակ տեսակ ծամածռութիւններ ու միմոսութիւններ ա-
նելով կը վազվզեն այս ու այն կողմը. փեսայի մերձաւոր-
ներից մէկը, իշու վրայ հեծցնելով՝ պոչը կուտան ձեռքը
ու չորս կողմից ձնթոփ ու քարէ կոշտեր կուտան հա՛ կու-
տան խեղճի գլխուն ու արեուն, բայց նա ոչ ոքի խաթրին
չդիպչի հասարակութեանը զուարճութիւն պատճառելու
համար» ³⁾:

Ձէյթունում, երբ հարսին դուրս կը տանեն տանից,

¹⁾ Քաջերունի՝ Հայկական սովորութիւններ—«Ազգագրա-
կան Հանդէս» 1901 թ. գիրք VII և VIII

²⁾ Максимъ Ковалевскій—Древний законъ и современный
обычай, т. 1 стр. 250.

³⁾ Բուլանըխ,—Ազգագր. Հանդէս, 1899 թ. գիրք 6.

կ'սկսեն հրացանաձգութիւն և երեխայքը ու շրջապատողները կրկանեն՝ «խաբեցինք, առանք»¹⁾։

Երբակում մինչև բահանայի դարն ու նշան օրհնելը հարսի տանը հաւաքուած փեսայի ազգականները զանազան խորտիկներով լի սեղանը վայելելուց յետոյ, հարանցուի ծնողներին ու մերձաւորներին լացացնելու նպատակով բղաւելով երգում են՝ «Տանում, տանում են, արեւ ջան» երգը²⁾։

Ախայցիայի գաւառում, նմանապէս շատ տեղերում, խաչեղբայրը պսակի առաջին դիշերը չի քնում և հսկում է, վախենալով մի դուշէ աղջկայ եղբայրը զոգանայ նրանից փեսայի թուրը. և եթէ զոգացուի՝ դա մեծ անպատուութիւն է համարւում փեսայի համար։

Գարալազեազում հարսնածի ժամանակ աղափներն ու թազաւորի կողմի մարդիկ դուրսը կանգնած, դիտմամբ դուռններ են անում «Ճիննինի, ճիննինի, հարսը տարան» որպէսզի բարկացնեն հարսի ծնողներին ու բարեկամներին։ Այդ հրաժարականի, լացի, աղմկի և ուրախութեան ժամանակ աղափներից մինը, որ կոչւում է աղլուէս, ընկնում է հարսի հօրանց հաւերի յետևից և ծածուկ աշխատում է լռնել նրանց ու տանել, որպէսզի յետոյ աղափներն ուտեն, քէֆ անեն³⁾։

Գանձակի գաւառում հարսնածի ժամանակ մակտրներն ու աղափները ծաղրում են հարսնամօրը երգելով։

Մէջքդ կտորի, հարսնամէր,

Կուռք կտորի, հարսնամէր,

Ոտդ կտորի, հարսնամէր,

Աչքդ դուրս գայ, հարսնամէր,

Ա՛յ, բէյմուրվաթ, էս ինչն,

Ռախէդ դնում ան, էլ չի գալ⁴⁾։

¹⁾ Ալլահիբրեհան, — Ուլնիա կամ Ձէյթուն։

²⁾ Էմինեան Ազգագրական ժողովածու. հատ. Ա. հրեւ. 247.

³⁾ Պաշրերունի՝ Հայկական սովորութիւններ — Ազգագրական Հանդէս. 1901 թ. գիրք VII և VIII հր. 179.

⁴⁾ Եր. Լալայեան՝ Գանձակի գաւառ — հր. 32—33.

Միևնոյն ժամանակ մականներն առանց այլևայլութեան սկսում են սրով խփել ու սպանել պատահած հաւերին և արանց ոչ մի տէրը իրեն իրաւունք չի համարում պահանջել հաւի արժէքը: Երբեմն այսպէս են վարում նաև պատահած գառների և ուլերի հետ¹⁾:

Բորչալիում հարսնառ զնալիս, եթէ թագուորը բարզան կտրէքի ժամանակ որոշուած նուէրները պակաս կամ վատ է բերել, հարսնացուի կողմի ազափները ծեծում են թագաւորի մականներին, թէ ինչի են նոքա քիչ կամ վատ բերել: Սովորաբար հարսի գիւղի ազափների համար թագուորը նուէր է տանում թխուածքներ և հաւ, ապա թէ ոչ այդ ազափները կը յարձակուեն թագուորի մականների վրայ և, իրենց պահանջը յայտնելով, կը ծեծեն նրանց²⁾:

Քննամական այդ յարաբերութիւններն երկու կողմերի միջև աւելի ևս կենդանի են ներկայացւում՝ հարս թագընելու սովորութեան մէջ:

Վարանդայում, երբ փեսան իւր ընկերներով գալիս է հարսնացուի տունը, Վմի քանի բոպէում բոլորը խուժում են ներս: Ղարադամի մի անկիւնում մի վարագուրով կտրած է լինում, որ կոչւում է պուճնիս: Այստեղ է լինում հարսնացուն իւր մի քանի ընկերուհիների հետ: Մականները զնում, նստում են վարագոյրի մօտ, իսկ քաւորը, թագուորը և փեսեղբայրը կանգնում են գորգի առաջ վառ մոմերը ձեռքին: Տան ծերունին մօտենում է թագաւորին և նուիրելով նրան մի գօտի կամ մի ուրիշ բան. խնդրում է նստել: Թագուորը, եթէ գոհ է մնում, նստում է, իսկ եթէ ոչ, կանգնած մնում: Այնուհետև տնեցիներից ներկայ եղողները մօտենում են ու աղերսում, որ փեսան բաւականանայ ստացած ընծաներով³⁾:

¹⁾ Ibid. եր. 34.

²⁾ Եր. Լալայեան՝ Բորչալուի գաւառ—Ազգագր. Հանդէս. 1902 թ. գիրք IX եր. 244—445.

³⁾ Եր. Լալայեանի՝ Վարանդա—Ազգագր. Հանդէս. 1898 թ. գիրք Բ.

Նոյն գաւառում հարսնաւորներն երբ դիմում են դէպի աղջկայ տունը, վերջինիս հայրն իւր հիւրերով դիմաւորում է սրանց: Մինն էլ մի երկար մաշալլա ձեռքին առաջնորդում է նրանց: Այս տեսնելով, մականներն արձակում են իրենց հրացանները այդ մաշալլայի վրայ և ուռաբղաւում¹⁾:

Նոյնպիսի հրացանաձգութիւն տեղի է ունենում, ինչպէս վերը տեսանք, Զէյթունում, երբ աղջկան տանում են հօր տանից:

Ընդհանրապէս շատ ու շատ տեղերում հրացանաձգութիւնը մականների կողմից անընդհատ տեղի է ունենում հարսանիքի ամբողջ ընթացքում, մանաւանդ երբ աղջկան ուղեկցում են դէպի եկեղեցին և ապա փեսայի տունը: Առաջի հայեացքից կարելի էր ենթադրել, որ հրացան են ձգում գուարնութիւնից ու բաւականութիւնից: Սակայն այս սովորութիւնն, ինչպէս և շատ նման սովորութիւնները, եթէ ընենք աւելի խորը, կրգտենք, որ դա ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ, հին ժամանակներում տեղի ունեցող առևանգման հետևող երևոյթներից մէկը: Զէ որ առևանգումն առանց կռուի ու արիւնհեղութեան չէր անցնում. հետևապէս այդ մեր ժամանակակից հրացանաձգութեան վրայ պէտք է նայել իբրև մի լուր, կեղծեալ պաշտպանողական միջոցի վրայ, որ փեսայի ընկերները ձեռք են առնում իրենց կարծեցեալ հալածողների՝ հարսնացուի ազգականների դէմ: Իսկ այժմ այդ հրացանաձգութիւնը, նախկին ժամանակներից մնացած զէնքով դիմադրելու սովորութիւնը՝ կորցրել է իւր հիմնական գաղափարը և դարձել է մի գուարնութիւն, մի բաւականութիւն, որ մի առանձին շուք է տալիս հարսանիքին:

Թշնամական (զոնէ առևանգման սկզբներում առաջացած) յարաբերութիւնների հետքերը կարելի է նկատել նաև հետեւեալ ուշադրաւ սովորութեան մէջ, որ գրեթէ բոլոր հայոց մէջ գոյութիւն ունի: Աղջկայ ծնողները, նը-

¹⁾ Ibid.

մանապէս և ազգականներն, երբէք ներկայ չեն լինում թէ եկեղեցում պատկազրութեանը և թէ ընդհանրապէս հարսանիքում, փեսայի տանը, այլ հարսը տանելուց յետոյ մնում են իրենց տանը: Նոյն թշնամական հետքերը աւելի բնորոշ երևում են Բուլանըխի մի սովորութիւնից. «Պատկուելուց 4—5 շաբաթ յետոյ սովորութիւն ունեն հարսի հէրանք՝ վերադարձնել աղջիկը իրենց տուն, որ կրկատարուի յատուկ հրաւիրակ կնոջ ձեռամբ: Մնալով 3—4 շաբաթ հէրանց տանը, վերադարձը նոյնպէս և փեսայի տան կողմից գնացող հրաւիրակ կնոջ ձեռքով կրկատարուի»¹⁾: Այդ ժամանակից յետոյ հարսը իրաւունք ունի յաճախել իւր պապոնց տունը: Այս տեսակ կեղծ խզուած յարաբերութիւնները երկու ընտանիքների մէջ և հարսանիքից յետոյ, ի հաշիւէ, պէտք է բացատրել այն թշնամական դժգոհմունքով, որը առաջանում էր հին ժամանակները աղջիկը փախցնելիս վերջինիս ծնողների մէջ: Անհրաժեշտ էր հաշտութիւն կայացնել, որպէսզի աղջիկը կարողանար իւր ծնողների մօտ յաճախել:

Մի նոյնանման սովորութիւն գոյութիւն ունի նաև Դարալագեազում, ուր մեծ պատի միջինքին (երբ հարստանիքը բարեկենդանին է կատարուած) հարսի հայրը իւր աղջկայ համար բերում է թարաղ, այսինքն զանազան մրգեղէն և ուտելիք: Ծաղկազարդին իւր աղջկան հրաւիրում է իւր տուն և այդ հրաւերը կոչւում է դարձ. աղջկան ծնողները պահում են իրենց մօտ մինչև Համբարձում²⁾:

V.

Վերը բերած բոլոր օրինակները, մեր կարծիքով, միանգամայն բաւական են պարզաբանելու այն հարցը, թէ հա-

1) Բենսէ՝ Բուլանըխ—Ազգագր. Հանդէս, 1899 թ. գիրք Ե.

2) Քաջրերունի՝ Հայկական սովորութիւններ—Ազգագրական Հանդէս. 1901 թ. գիրք. VII և VIII. Լր. 201.

յոց մէջ առեանդումն երբեմն գոյութիւն է ունեցել իբրեւ մի գրական իրաւարանական սովորոյթ։ Սակայն, ինչպէս ներկայ յոգուածիս մէջ ակնարկել ենք, առեանդումը ժամանակի ընթացքում կամաց կամաց չքացել է ասպարիզից։ Այդ վերացման նպաստող հանգամանքներն եղել են մի կողմից՝ քրիստոնէական վարդապետութեան ազդեցութիւնը, միւս կողմից էլ՝ սոցիալ—իրաւարանական յարաբերութիւնների աստիճանական զարգացումը։ Մեզ արդէն յայտնի է, որ հայոց օրէնսդրութեան մէջ գոյութիւն ունէին մի շարք արդելական կանոններ, որոնք խմբագրուել են եկեղեցական ժողովներում մեր սուրբ հայրերից առեանդման դէմ իբրեւ մի անբարոյական երեոյթի, իբրեւ հակաքրիստոնէական հիմնարկութեան։ Այդ հիման վրայ պէտք է ինկատի առնուի, թէ ի՞նչ հզօր դեր էր խաղում հոգեւորականութիւնը մեր պատմութեան զարգացման մէջ և թէ հայ-հոգևոր վարչական մարմինները որքան ճիշդ էին թափում իրենց ազդեցութեամբ արմատախիլ անելու ժողովրդի կեանքից քրիստոնէութեան դադափարին հակառակ, կամ ինչպէս իրենք էին պնդում՝ հեթանոսական սովորութիւնները։

Միւս կողմից էլ՝ երբ քաղաքացիական կեանքը զարգանալով առաջ է բերում որոշ հասարակական հիմնարկութիւններ, երբ ժողովրդներից, ազգութիւններից կազմակերպւում են պետական մարմիններ, որոնց նպատակն է ներքին ու արտաքին խաղաղութեան ու կարգապահութեան վրայ հոգ տանել, որպէսզի կարելի լինէր ընթանալ յառաջդիմութեան ուղիով, ինքնըստինքեան առեանդումը սկսում է չքանալ ասպարիզից։ Առեանդումն արդէն համարւում է պետական կարգապահութեան սկզբունքին հակառակ ու ներքին հասարակական խաղաղութիւնը խանգարող մի երեոյթ։ Ակներեւ է, որ պետական վարչական մարմինները միջոցների և այն էլ խիստ միջոցների էին ձեռնարկում առեանդման գոյութիւնը կանգնելու նպատակով։ Շնորհիւ այդ տեսակ միջոցների, առեանդումն, յի-

րաւի, սկսում է նուազել ու վերացուիլ ժողովրդի սովորութեան իրաւունքից և տեղի տալ զնման սովորութեանը:

Հարսի գնումը, որ պէտք է ասած, գոյութիւն է ունեցել նոյնպէս շատ հին ժամանակներից 'ի վեր, զրեթէ առևանգման հետ զուգընթաց, սկզբում միանգամայն այլ նշանակութիւն է ունեցել: Նա ծառայել է իբրև մի փրկանք, որ վճարուել է տղայի կողմից աղջկայ տէրերին, որպէսզի մի կողմից՝ ծածկուի այն փեսայ, որ կրում էին հարսի ծնողները, զրկուելով աշխատաւոր ձեռքերից և միւս կողմից՝ հատուցանուի աղջիկ փախցնելիս վերջինիս ծնողներին ու ազգականներին հասցրած տոհմային վիրաւորանքը: Սակայն երբ առևանգումն անողօք արգելումներ չնորհիւ նուազել է, գնումն ընդհակառակն աւելի և աւելի զարգանալով, սկսել է միանգամայն տիրապետող, ինքնուրոյն մի եղանակ դառնալ ամուսնութեան հարցում:

Հայոց մէջ, յիշուի, գոյութիւն է ունեցել և այժմ էլ գոյութիւն ունի, քիչ թէ շատ փոփոխուած եղանակներով, հարսի գնումը: Մի կողմը թողած պատմական աղօտ տեղեկութիւնները, արդի ժողովրդական հարսանեաց սովորութիւնների մէջ, գոնէ այն տեղերի վերաբերմամբ, ուր գնումն արդէն վերացել է, նկատում ենք հետքեր, որոնց սիմբոլիական ձևերը յիշեցնում են երբեմն տիրապետող գնման գործողութիւնը:

Թէ պատմական Հայաստանում տարածուած էր գրնումն, իբրև մի իրաւաբանական երևոյթ, դա մեզ յայտնի է Բիւզանդական կայսր Յուստինիանոսի նշանաւոր XXI Novella-ից—«De Armeniis, ut et illi per omnia Romanorum leges sequantur», որով 536 թուից սկսած Հայաստանում մուծուած էր 'ի գործադրութիւն ընդհանուր Հռովմէական իրաւունքը: Այս շրջաբերականի մէջ հռովմէական կայսրը մասնացոյց է անում, որ հայերը շատ ստոր են դասում կանանց և թէ Հայաստանում տգեղ սովորութիւն կայ՝ այն է — գնել հարս ամուսնութեան համար, որպիսի գործողութիւնն ըստ հռովմէական իրաւունքի այսուհետև

խառն արդեւում է. «Mulierum vero nequoquam, neque sine dote eas ad viros venire, nec emi a maritis futuris, quod barbarice hactenus apud eos servabatur; non ipsis solummodo haec ferocius sentientibus, sed etiam aliis gentibus exhonorantibus naturam et femineum iniurantibus genus, tamquam non a deo sit factum nec serviat, nativitati, sed tamquam vile et exhonorandum et extra omnem competentem consistens honorem.

Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքից (զլ. ՃԻԱ, մասն Առաջին) երևում է, որ հարսնացուն պատկուելիս բերում էր իւր հետ ամուսնու տունը իրեն սեփականութիւն դարձած ինչքը, որ XII դարում յայտնի էր «երեսաց տեսոյ» անունով և որը բաղկանում էր նշանուած միջոցում իւր փեսացուից և սրա ազգականներից ստացած նուէրներից: Այդ «երեսաց տեսոյ» ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ մի մնացորդ այն փրկանքի կամ գնման գումարի, որ վճարւում էր փեսայի կողմից հարսնացուին: Գնման պրօցէսն էլ ժամանակի ընթացքում, ինչպէս ապացուցանում են զանազան ազգերի իրաւարանական սովորութիւնները, փոփոխութեան ենթարկուելով, սկսել է վերանալ ու վերածուիլ մի այլ գործողութեան, այսինքն ընծայաբերութեան, որ անում է փեսան կամ սորա ծնողները՝ ազջկան՝ լինի դա դրամով կամ իրերով: Զարմանալի չէ, որ հայոց մէջ էլ գնման երևոյթը կարող էր աստիճանաբար, մանաւանդ հռովմէական իրաւունքի ազդեցութեան տակ, որը չէր ընդունում գնման սովորութիւնը, եթէ ոչ լիովին վերանալ, դոնէ վերափոխուել մի ուրիշ գործողութեան, այն է «երեսաց տեսոյ» և այլ նոյնանման սովորութիւնների:

Նոյն այդ սովորութիւնը, որի մասին յիշատակում է Մխիթար Գօշը, այսօր տակաւին անարատ պահպանւում է Հայաստանի շատ տեղերում: Ախալքալաքի ու Շուշուայ գաւառներում հանդիսաւոր նշանադրութիւնից յետոյ, փեսան, սորա ծնողներն ու սոցա հետ եկած ազգական հիւ-

րեն սկսում են հարսնացուին փող ընծայել, և այդ գործողությունը կոչվում է «երես տեսանք»¹⁾։ Շիրակում հարսնախօսությունից մի քանի շաբաթ յետոյ թէ քաղաքում և թէ գիւղերում սովորություն կայ հարսնատես անելու։ Այս դէպքում հարսնացուին, բացի նշանադրութեան փողից ու մատանուց, փեսայի ազգականները շաբթով ոսկի, արծաթեղէն ու այլ և այլ իրեր ընծայ են տանում²⁾։

Այլ տեղերում նոյն սովորությունը կատարւում է աւելի ընդունշ գոյնով։ Վրաստանի շատ կողմերում հայերը սովորություն ունին հարսը եկեղեցուց տուն բերելուն պէս ներս տանել սենեակը, խաչեղբայրը բարձրացնում է նրա երեսի քողը և հրաւիրում է ամենքին գալ տեսնել հարսի երեսը, այսինքն տալ ընծաներ։ Ուստի այդ սովորությունն էլ կոչվում է երեսատես կամ երկս տեսուկ³⁾։

Շատ հայաբնակ գաւառներում սովորություն կայ, որ հարսը, եկեղեցուց՝ պսակադրությունից դառնալով, չի մտնում փեսայի տունը և չի նստում, մինչև որ սկեսուրը կամ փեսայի ազգականները չմօտենան և մի մի արծաթէ կամ ոսկէ զրամ տալով, ներս չհրաւիրեն։

Ակնայ մէջ նշանադրութեան ժամանակ, երբ երկար սակարկություններից յետոյ ազգկայ ծնողները տալիս են վերջնական համաձայնությունն իրենց դստեր ամուսնութեան համար, փեսացուն, սորա ծնողներն ու ազգականներն ընծայում են արծաթէ կամ ոսկէ զրամներ հարսնացուին, որ հերթով մօտենում է ամենքին և ձեռքերը համրում⁴⁾։

Այնուհետև աւելորդ չի լինիլ այստեղ յիշատակել մի այլ տեսակ ընծայաբերություն, որ անում է փեսան հարսնացուին, երբ սորա առաջին գիշերն առանձնանում են

1) Էմինան Ազգադրական Ժողովածու, հատ. Ա. հր. 240.

2) Վահան վրդ. Բասթամեան՝ Դատաստանագիրք Մխ. Դօշի տես. Մանթութիւն երես 290.

3) Բիւրակն—Կ. Պօլիս 1900 թ. № 23

առաջատու մտնելու Այս նուիրատութիւնը կոչուած է ընթան ընթեր, որով փեսան կարծես գնում է աղջկայ կուսութիւնն և իրաւունքը նրա հետ խօսելու, այսինքն նրա անձին տիրելու իրաւունքը, որովհետեւ սովորութեան համեմատ փեսան ու հարսնացուն նշանադրութիւնից սկսած մինչև այդ զիշերը իրար հետ չեն խօսում:

Փեսայի ու սրա ազգականների կողմից հարսնացունին նուիրատութիւն անելու այս տեսակ սովորութիւնը խիստ ընդհանրական բնութորութիւն է կրում և գրեթէ բոլոր ազգութիւնների սովորութեան իրաւունքի մէջ կարելի է գտնել: Շատ բնորոշ էր այդ սովորութիւնը հին հռովմէական իրաւունքի մէջ, ուր յայտնի էր donatio ante (prorter) nuptias անունով, որ կընշանակէ ընծայաբերութիւն ամուսնութիւնից առաջ (ամուսնութեան պատճառով): Մինչդեռ հռովմէական իրաւունքով խստիւ արգելւում էր ամուսնացած ժամանակը որևէ ընծայաբերութիւն անել կնոջը, որպէսզի վերջինս սիրոյ պատրուակով չըհարատահարէր ամուսնուն, ընդհակառակը նուիրատութիւններ անել իւր հարսնացունին նախ քան պսակը թոյլատրւում էր զուտ անտեսական շարժառիթներից: Այս դէպքում օրէնքը պաշտպանում էր մի հայեացք, այն է՝ կինն ապագայում, ապահարգանի կամ մարդուց զրկուելու ժամանակը, ունենայ իւր անձնական մի սեփականութիւն՝ peculium, որը բաղկացած էր միմիայն dos-ից՝ օժիտից, ու յիշեալ նուիրատութիւններից և որի վրայ ամուսինը սեփականութեան ոչ մի իրաւունք չունէր: Ակներև է, որ այդ donatio-ն, որ հոմանիշ է հայկական շերեւաց տեսոյին, մի մնացորդ է գնման սովորութեան՝ coemptio-յի: Այդ donatio-ն իւր իրաւաբանական հետեւանքներով, antiferna-յի (նուիրատութիւններից կազմուած դումարը) նշանակութեամբ պարփակւում է իւր մէջ գնման պրօցէսի զաղափարը, որ ժամանակի ընթացքում զարգանալով, կորցրել էր իւր սկզբնական բնութորութիւնը:

Նոյն հետեւանքները նկատելի են նաև հայկական սո-

վորութեան իրաւունքի մէջ: Այն բոլոր ընծաները, որ ստանում է հարսնացուն, գտնում է նրա անձնական սեփականութիւն և կոչւում է շատ ընթրոշ անունով՝ արնագին, այսինքն իւր սեփական մարմնի, իւր արեան գինը: Ուրեմն այդ ընծաները մի տեսակ հատուցումն են, մի տեսակ գին կորցրած կուսութեան համար: Շատ պարզ է, որ արնագինը հռովմէական antiserna-յի նման, իբրև հետեանք երեսաց տեսոյի ևայլն նման նուիրատութիւնների, երբեմն հնում ծաղկող գնման գործողութիւնից մնացած մի հետք է:

VI.

Բացի վերև նկարագրած հարսանեկան սովորութիւններից, որոնք իրենց վրայ կրում են հարսի գնման որոշ հետքերը, մի քանի հայկական գաւառներում իրականութեան մէջ, տակաւին մեր օրերում, կարելի է հանդիպել, թէ ինչպէս ամուսնութեան հարցում միշտ հանդէս են գալիս հարսի վաճառքի ու գնման սովորութեան գործողութիւնները: Թէև այդ գնումը տեղ տեղ մի տեսակ այլափոխուած է, բայց և այնպէս որոշակի աչքի է զարնում իւր առանձնայատուկ դժերով, որոնք միանգամայն կարող են տեղի ունենալ լոկ առևտրական ընաւորութիւն ունեցող գաշինքների մէջ:

Բաւական է միայն նկատի առնել այն հայեացքը, որ մեր ժողովուրդն ունի դէպի կինը, և մեզ պարզ կըլինի, թէ ինչպէս պէտք է վարուին ամուսնութեան հարցում: «Աղջիկն օտարի ապրանք է» կամ «աղջիկը ծախու ապրանք է» — ահա այն առածները, որոնք միշտ հնչում են մեր ժողովրդի բերանում և ստիպում ըստ այնմ էլ իրադրծել իւր հայեացքները: Բուլանըխում հարսնացուի համար ժողովուրդն միշտ ասում է. «Աղջիկը թաշկինակ մ'է», որ պէտք է ձգել ձեռաց վրայ, և կամ նշանադրութեան ժամանակ բարեմաղթում են՝ «խէր տեսնես քո բազարից

(առևտուրից)՝ Վարանդայում փեսացուի պատգամները, երբ գնում են հարանացուի ծնողների մօտ աղջկայ ձեռքը խնդրելու՝ միշտ ասում են. «Աստուած տայ անփոշմեղի սովտա (առևտուր) ինի»:

Ըստ Բենսէի վկայութեան՝ ամուսնութիւնը Բուլանրխում կատարւում է գրեթէ գնամամբ. հարանախօսութեան ժամանակ սակարկում են, թէ որքան պէտք է վճարի փեսան աղջկայ համար, և այդ գումարը կոչւում է խալանի. սորա առաջին մասը վճարւում է աղջկայ տիրոջը նշանատու էրին, իսկ երկրորդը՝ պսակից 1—2 շաբաթ առաջ ¹⁾).

Նոյն երեսյթը մենք պատահում ենք Ղարաբաղում՝ «Գնամամբ ամուսնութիւնը դեռ ևս գոյութիւն ունի նաև Վարանդայում, որ երևում է հղէ կտրնի՝ ծիսի մէջ. Այստեղ աղջկայ և տղի հայրերն ու բարեկամները երկար սակարկելուց յետոյ որոշում են, թէ տղի հայրը որքան փող պիտի տայ աղջկայ հօրը՝ աղջիկը տանելու համար. Այս գումարը տասանւում է 20—100 բուրլու միջև. Եւ մինչև որ այդ փողը չյանձնուի աղջկայ հօրը, որ սովորաբար այդ օրն է տեղի ունենում, պսակը չի կարող տեղի ունենալ ²⁾).

Գնման գործողութիւնը մի տեսակ դաշինք է, որ կապում են երկու շահագրգռուած. կողմերը. իսկ ամեն մի դաշինք կապելուն նախապէս հետևում է սկզբնական համաձայնութիւնը, որ կայանում է որևէ առհաւատչեայի մէջ. Վերջինս դառնում է մի գրաւական դաշինքի անխախտելի իրականացման համար. Ահա այս տեսակ բնորոշ գիծ, որ յատուկ է առևտրական և ընդհանրապէս դաշինքների գործողութիւններին, դանում ենք և հարսի գնման սովորութեան մէջ. Վարանդայում երկար թհա ու չէ՝ ասելուց յետոյ, երբ վերջապէս աղջկայ ծնողները յայտնում են իրենց համաձայնութիւնը, ամուսնացող երիտասարդը իւր եղօր կնոջ հետ, առնելով մի հասարակ 20—60 կոպեկանոց մա-

¹⁾ Ազգագրական Հանդէս—Բուլանքի, 1899. գիրք 6.

²⁾ Եր. Լալայեան՝ Վարանդա, Կր. 118.

տանի, գնում է աղջկայ տունը: Փոքր ինչ խօսակցութիւնից յետոյ աղջիկը, իւր երեսը քողով ծածկած, թէյ է մատուցանում: Երիտասարդի հետ եկած կինը աշխատում է բանալ աղջկայ երեսը ու տեսնել նրա գեղեցկութիւնը: Ապա համարուում է ճակատից և բերած մատանին գնում մատը: Այս ծէսը տեղական բարբառով ընդ տանիլ է կոչւում¹⁾:

Ջանգեղուում այն գումարը, որ վճարում են տղայի ծնողներն աղջկայ ծնողներին հարսնացուի համար կոչւում է *Շըննապան*, այսինքն ճանապարհի գինը, և կամ կոչւում է այլ անունով ծծագին: Ժողովրդի կարծիքով այստեղ վճարում է մօրից ծծած կաթի գինը: Բացի ծծագինից տղայի հայրը պարտաւորւում է հարսնացուի ծնողներին ուղարկելու մի եզ կամ երկու ոչխար, 5—6 կուժ գինի, կէս կուժ օղի, թօփ ու կէս դարայի կտոր²⁾:

Շատ բնորոշ է այն խորհուրդը, որ տեղի է ունենում Տաթևում-Սիսիանում աղջկայ ու փեսայի ծնողների միջև, երբ որոշում են հարսանիքի օրը և թէ որքան փող ու ընծայ պէտք է տալ փեսայի կողմը աղջկայ տիրոջը: Այդ խորհուրդը տեղական բարբառով կոչւում է *տուր և առ*, կամ *ըաշլը կտրել*, որպիսի սակարկութեանը մասնակցում են նաև երկու կողմի ազգականներից ընտրուած մի մի հաւատարմատարներ՝ *վաքիլներ*³⁾:

Ջաւախքում, երբ վերջապէս աղջկայ հայրն յայտնում է տղի կողմից եկած պատգամներին իւր աղջիկը տալու համաձայնութեան մասին, վերջինները գալիս են տղի հօր մօտ և խորհրդակցում, թէ որքան գումար պէտք է տալ աղջկայ տէրերին և առնելով այդ գումարը գնում են աղջ-

1) Անգ. եր. 120.

2) Եր. Լալայան՝ Ջանգեղուրի գաւառ Բ. հատ. եր. 72.

3) Сборникъ матеріаловъ по описанію мѣстн. и народовъ Кавказа, Выпускъ II, 1882 г. և Выпускъ XIII 1892 г. "Татевъ". նաև Ե. Լալայան—Ջանգեղուրի գաւառը՝ Սիսիան հատ. Ա. եր. 114.

կայ տունը: Յիշեալ գումարը կոչւում է հաղէմասի, որ արաբերէն նշանակում է այս ասել, համաձայնել: Պէտք է յիշել, որ պատգամները աղի տունը մասնելիս ամեն անգամ հիւրասիրւում են, իսկ աղջկայ տանը մինչև հաղէմասին տալը ոչ մի բանով չեն հիւրասիրւում: Աղջկայ հայրը կանչւում է իւր ազգականներից մի քանիսին և պատգամների հետ նստում օդան: Պատգամները խնդրում են աղջկայ հօրը որոշել, թէ ինչ պիտի առնէ աղի հօրից աղջիկը տալու համար: Սա հրաժարւում է, ասելով՝ թէ աղջիկը իմա չէ, այս ինչինն է, թող նա ասի: Սա էլ, նախապէս իմանալով աղջկայ հօր միտքը, սկսում է բարձրից բռնել: Պատգամները սկսում են սակարկել և կանգ են առնում գլխաւորապէս վճարելիք փողի վրայ, որ տատանւում է 30 — 220 միջև: Որչափ աղան սիրահարուած և աղքատ լինի, այնքան հաղէմասին բարձր կըլինի. այդ է պատճառը, որ աղքատ երիտասարդը ստիպուած է լինում կամ պարտքի տակ ընկնել, կամ փախցնել աղջկան: Երկար սակարկութիւններից յետոյ, որ երբեմն մի քանի օր է տևում, փոխադարձ գրջոգութիւններով վերջապէս համաձայնութիւն են կայացնում, և պատգամները վճարում են իսկոյն գրամը աղջկայ հօրը ¹⁾):

Ախալցխայի գաւառումն էլ գոյութիւն ունի գնմամբ ամուսնութիւնը: Այն գումարը, որ վճարւում է փեսայի կողմից, յայտնի է գլխագին կամ թրքերէն քաշլըղ անուններով: Գլխագինը հատուցանում են հարսնացուի ծնողներին, երբ վերջինները գալիս են այցելութեան փեսացուի տունը և յայտարարում վերջնականապէս, թէ յօժար են իրենց աղջկայ ամուսնութեանը ²⁾: Նոյն տեղը սովորութիւն կայ, որ նորափեսան հարսանիքից առաջ քաւորի ու մի քանի մականների տաղնորդութեամբ անձամբ գնում է բարեկամներին ու ծանօթներին հարսանիքի հրաւիրելու:

¹⁾ Ե. Լալայան—Ջաւախք, Ա. եր. 124.

²⁾ Свадебные обычаи ахалцыхских армян.—Этнографическ. Обзор. 1869 г. № 1.

վերջիններս այդ միջոցին մի մի աղյուսի կապելով փեսացուի վզին շնորհաւորում են՝ զբարի առուարովս ¹⁾։

Հարսի գնման սովորութիւնը բացլըղիւ եղանակով գոյութիւն ունի նաեւ Շիրակի զաւառում։ «Առաջարկութիւնները սրանք են. 100 մանէթ բաշլըղ, 5 հատ խալաթ, 1 թոփ լաւ Սպահանի շալ, մէկ մահուդ չուխացու, մէկ լաստիկ արխալուղցու, 12 դազ դանավուզ ու մէկ սիւտ հաթի, այսինքն կաթնագին» ²⁾։

Հարսի գնման այդ տեսակ սովորութիւններն այն աստիճան խորն են արմատացած մեր ժողովրդի բարքերում, որ մինչև օրս հնարաւորութիւն չի եղել միջոցներ ձեռնարկելու յիշեալ սովորութիւնից առաջացած ծանր հետեւանքները, եթէ ոչ վերացնելու, զոնէ մեղմացնելու նպատակով։ Այդ փաստը իւր վոյ է զբաւել նաեւ հայ եկեղեցական վարչութեան ուշադրութիւնը։ 1902 թուականի յունիսի 14-ին և յուլիսի 4-ին Ախալցխայի ու Ախալքալաքի զաւառի բոլոր քահանաներից ժողովներ էին դուսարուել զործակալ Լ'նձակ վարդապետի նախագահութեամբ, որպէսզի խորհրդակցեն այդ հարցի մասին։ «Մշակ» լրագրի Ախալքալաքի թղթակիցը հետաքրքիր տեղեկութիւններ է տալիս այդ մասին։ «Մեր զաւառի բոլոր հայ գիւղերում տիրող հաղէմասի, բաշլըղ կամ գլխադին անունով յայտնի տգեղ, անպատուաբեր և վերին աստիճանի ֆիսական սովորութիւնն արմատախիլ անելու նպատակով, Լ'նձակ վարդապետը իւր վիճակի բոլոր քահանաներին երկու անգամ ժողովի հրաւիրեց... Նախագահը մի առ մի բացատրեց այն ֆիսաները, որոնք առաջ են գալիս հաղէմասի սովորութիւնից, որ կայանում է աղջկան կամ այրի կնոջը փողով համարեա թէ գնելու կամ վաճառելու սովորութեան մէջ. յետոյ օրինակներ բերեց զաւառում տեղի ունեցող այդ ընտանեկան անհամաձայնութիւններից ու պառակտումներից, որոնք առաջ են եկել

¹⁾ Անդ.

²⁾ Էմինեան Ազգագրական ժողովածու, հատ. Ա. եր. 239.

այդ սոփորութիւնից... Ժողովը նպատակայարմար համարեց՝ մի յանձնաժողով ընտրել, որ գործակալ վարդապետի նախագահութեամբ՝ հաղեմասու և առհասարակ գիւղական նշանադրութեան ու հարսանիքի վերաբերեալ այլ տգեղ սոփորութիւններն ու շուայլ ծախքերը արմատախիլ անելու և չափաւորելու համար՝ մանրամասն ծրագիր ու պարտագիր կանոններ կազմէ և ներկայացնէ հետեւեալ քահանայական ժողովին՝¹⁾։

Յօսք չկայ, որ այդպիսի պայմաններում շատ ծանր է լինում այն աղջկայ դրութիւնը, որը մօտենում է ամուսնական հասակին։ Կարծես, ժողովրդի մէջ ամենքն էլ զգում են այդ. բայց և այնպէս՝ հաշուում են իրականութեան հետ, հաշուում են հարս գնելու դադափարի հետ, հետեւելով ու հաւատարիմ մնալով շագապերի ազաթին։ Մանաւանդ զգում են իրենց այդ անմիտութեամբ վիճակը հէնց իրենք կանայք. նոքա զգում են, թէ իրենք առարկայ են և դրուած են ասպարիզի վրայ սակարկութեան ու վաճառքի համար։ Եւ նոցա այդ հոգեկան դրութիւնն արտայայտւում է միմիայն այն երգերում, որոնց մէջ հայ գեղջկուհին գիտէ մերամաղձիկ ու ազատօրէն իւր ցաւերը հնչեցնելու Բուլանըխում, նմանապէս և Զաւախքում, երբ հարսին զարգարում են հարսանիքի ու պսակադրութեան խորհրդի համար, կանանց մասում միշտ երգում են հետեւեալ բնորոշ տողերը, որոնք պարզ ցոյց են տալիս թէ կանանց ճակատագիրը որոշւում է առեւտուրով՝ զնամմը.

Հէրիկ խարեցին կուռէ մէ գինով,

Զմէրիկ խարեցին թափիկ մէ շիւով,

Զազրէր խարեցին ֆութաակ մէ օգմով,

Զքուրիկ խարեցին մատիկ մէ հինով.

Զգրամի հանգուրձ արձրկեցին՝

Զաղջիկ մամուց ջոկեցին²⁾։

¹⁾ «Մշակ», 1902 թ. № 149.

²⁾ Բննաէ—Բուլանըխ՝ Ազգադրական Հանդէս 1899 թ. դիւրք Ե. Նաև Ե. Լալայեան—Զաւախք, եր. 141.

Նոյնանման զազափար է արծարծում նաև հետևեալ երգը, որ տարածուած է Տաճկահայաստանի մի քանի գաւառներում.

Հըմա, մամա, հըմա մամա, արի թ'նչ է էղի.
 Եկած են դիս կըտանեն, թ'նչ են բերած.
 Բերած են արմր ու տըմր, զըռ ու զըռ
 Պլանկնոտին, մազէ խարխիս, ծամ թոթփիչ.
 Ուռ պսպկիչ. ապոյին բերած են քօլօս մը,
 Մախաթ ծէր կըստակըտայ կանեն վրէն,
 Հար քոսուրայ բերան մէկ կ'երեայ:
 Հըմա եկան տարան, տարան քաւորոջ
 Տուն զըրեցին, փլաններ կերածը.
 Տէրտէր էկաւ ըրեց պըտուպուս
 Գնաց, խը ես կաթէ շենք¹⁾.)

Դի հարկէ, և ծնողները սովորութեան ազդեցութեան տակ նայում են իրենց աղջկայ վրայ, իբրև մի առարկայի: Շատ ուշադրաւ են այն խօսքերը, որ արտասանում է մայրը Գանձակի գաւառում պսակադրութեան գիշերն, իւր աղջկանից բաժանուելիս. «Եթէ ես լաց ըլլում, որ աղջիկն ա իր հօր տանը մնացել, որ դու մնաս: Մի բուռ մոխիր ես՝ ուրիշին ենք տալիս, պէտք ա գնաս, ջուրն ենք զըցում՝ պէտք ա սուս կենաս, ընկնես, կրակն ենք զցում, պէտք ա աչքերդ խփես, մէջն ընկնես...»²⁾:

VII.

Արդ կարող է հարց ծագել, թէ ո՞ւր է գնում և ո՞ւր է պատկանում այն վճարը, որ ստացւում է հարսի գնման դործողութիւնից: Մանաւանդ հասկանալի է այս տեսակ հարցի առաջանալը, երբ մտաբերենք, որ մի քանի տեսակ ընծայարեւութիւններն ու փողերը գառնում են հարսի անձնական սեփականութիւն, որպիսին է արնագինը, որի մասին արդէն առիթ ենք ունեցել խօսելու:

¹⁾ «Բազմազէպ» 1902 թ. № № 9—10. էր. 481.

²⁾ Ե. Լալայեան—Գանձակի գաւառ, էր. 27.

Այն բոլոր տեղերում, ուր հարսի գնումը պահպանուել է բիշ թէ շատ անարատութեամբ, եղած փաստերի հիման վրայ կարելի է եղբակացնել, որ գլխագինը (բաշլըղը, հագէմասին և ծծագինը) և ընդհանրապէս հարսի համար վրձարելիք գումարը յանձնուած է աղջկայ հօրը: Այլապէս չէր էլ կարող լինել: Քնման սովորութիւնը բիշ թէ շատ ծագկում է մեր ժողովրդի մէջ այնտեղ, ուր նահապետական ընտանիքի կազմը տակաւին կանգուն է մնացել: Հայ նահապետական ընտանիքը, կազմելով թէ տնտեսական և թէ սոցիալ — իրաւարանական տեսակէտից մի առանձնակի միաւոր, հիմնուած է համայնական զաղափարի վրայ: Այդ համայնական ընչական սկզբունքի համեմատ տանտուէրը, նուհապնը, սուս մեծը հանդէս է դալիս հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ իրրե ներկայացուցիչ իւր ընտանիքի, իրրե պատասխանատու անձն այն տնտեսական-իրաւարանական համայնքի, որի տէրն է: Օժտուած լինելով իւր ընտանիքի անդամների վերաբերմամբ անսահման իրաւունքով, patria potestas-ով, խօսք չկայ, որ ընտանիքի հայրն իւր այդ լիազօրութիւնը կը տարածէր նաև իւր աղջկայ համար ստացուած գումարի վրայ, որը իսկապէս, իրաւարանօրէն նայած, դառնում է ոչ միայն հօր, այլ և ամբողջ ընտանեկան համայնքի անբաժանելի սեփականութիւնը ¹⁾: Բնցի դրանից՝ զանազան օրինակներից երևում է, որ աղջկայ հօր տրուած գումարի հետ միևնոյն ժամանակ աղջկայ ընտանիքի մօտակայ միւս անդամներն էլ բաներ են ստանում. մայրը, եղբայրը, քոյրը ստանում են դերիացու, կապացու կամ չուխացու, գուլպա, քօլօս, գօտի, եայլուխ և այլն: Սակայն այս վերջին ընծայաբերութիւնները նորագոյն ժամանակի երեոյթներ են և բնաւ չեն խախտում այն սկզբունքի էութիւնը, որի մասին է մեր խօսքը: Հարսնացուի համար տրուելիք գումարի էական մասը՝ գլխագինը, որի մէջ է իսկապէս պար-

¹⁾ Տես մեր յօդուածը՝ Очерки по обычному семейному праву армян — «Кавказский Вѣстник» 1902 г. № 1.

փակւում զնման գաղափարի մարմնացումն, յանձնւում է միմիայն աղջկայ հօրը՝ համայնական ընտանիքի պատասխանատու տիրոջը, համայնական սեփականութեան իրաւաբանական ներկայացուցչին:

Ժամանակի ընթացքում սոցիալ-տնտեսական պայմանների ազդեցութեան տակ նահապետական գերզաւստանն իւր համայնական գաղափարով սկսում է տարրալուծուել ու վերածուել անհատական ընտանիքի, ուր ընտանեկան իրաւունքի վերաբերմամբ անշուշտ գերիշխում են այլ հայեացքներ: Այստեղ արդէն ընտանիքի կազմի թէ բարոյական և թէ տնտեսական հիմքը կազմում է անհատական գաղափարը. մի գաղափար, որ արդի ընտանիքի բաղկացուցիչ անդամներին թէ ներքին և թէ արտաքին հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ տալիս է այնպիսի անկախութիւն, որ միմիայն մեր ժամանակակից սոցիալ-տնտեսական սկզբունքների անհատականութեանն են յատուկ: Ահա այսպիսի պայմաններում, ակներև է, որ հօր իրաւունքն ընտանիքի անդամների ընչքի ու սեփականութեան, որպէս և նոցա անձնական ինքնուրոյնութեան վրայ, որոշ ու զգալի չափով սահմանափակւում է:

Ընտանիքի հայրն այլ ևս անկարող է լինում իւր աղջկայ համար արուած զնման վճարի վրայ այն իրաւունքը բանեցնել, ինչ որ յատուկ է նահապետական համայնական ընտանիքի գաղափարի տիրապետութեանը: Ո՛չ թէ հայրը, այլ աղջիկն է այժմ հանդիսանում տէր այդ վճարուած գումարի, որն իւր անձի, իւր գլխի վաճառումից է ստացուել: Շնորհիւ այդ անհատական գաղափարին, աղջիկն ամուսնանալիս ամենայն իրաւամբ այն գումարը, որ վճարել են նրա հօրը իւր անձի համար, տանում է իրրև իւր անձնական սեփականութիւն իրեն հետ ամուսնու տունը: Ահա այստեղից ծագում է օժիտի կամ քաժինքի գաղափարը, որ յայտնի էր տակաւին հին հռոմէական իրաւունքի մէջ dos անունով, և որ կազմում էր կնոջ սեփականութիւնը—peculium: Բաժինքի մասին յիշատակում է նաև

Միւթար Գօշն իւր Դատաստանագրքի ՃԻԱ գլխում (մասն Ա)։ Օժիտի գաղափարի աստիճանական զարգացման զուգընթաց սկսեց քայքայուել հարսի գնման սովորութիւնը, որը յետագայ սոցիալ-տնտեսական գործոնների ճնշման տակ այլեւ անկարող էր արդի հասարակական պայմաններում իւր գոյութիւնը պահպանել։ Այսպիսով ժամանակի ընթացքում հարսի գնման՝ գլխազնի սովորութիւնը շատ տեղերում իսպառ չքացաւ, տեղի տալով մի նոր հիմնարկութեան՝ օժիտի սովորութեանը։

Հարսի գնման վճարից օժիտի կամ բաժնքի գոյանալը ի հարկէ կատարուել է երկար էվոլյուցիօնի ընթացքով, ուստի իւր ընաւորութեամբ օժիտի էութիւնը տարբեր աստիճաններ է ներկայացնում։ Մի տեղ մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս օժիտի և հարսի գլխազնի հիմնարկութիւնները հաւասար իրաւունքով միաժամանակ ծաղկում են ժողովրդական սովորութիւններում։ Մի այլ տեղ օժիտի ներկայութիւնը շնորհիւ իւր նորութեան տակաւին ոչ մի քաղաքացիութիւն չի գտել և ընդհակառակն այն բոլոր տեղերում, ուր գլխազնի սովորութիւնն իսպառ վերացել է, այնտեղ օժիտի գաղափարը գերիշխող դիրք է բռնել և այնքան ինքնուրոյն բացառիկ ընաւորութիւն է ստացել, որ շատ գիտնականներ ճշնում են ազանցուցանել, որ օժիտի գաղափարը միանգամայն անկախ է գլխազնի գաղափարից ու առաջ է եկել միանգամայն այլ պայմաններից։ Այդ պատճառով և ժողովրդական սովորութիւնների ուսումնասիրութեանց բազմաթիւ աշխատութիւնների մէջ օժիտի գոյացման ու էութեան մասին տիրում են զանազան թեր ու դէմ կարծիքներ։

Նպատակ չունենալով ծանրաբեռնել ընթերցողներին ուշադրութիւնն արդի իրաւագիտութեան մէջ օժիտի գոյացման ու զարգացման վերաբերեալ լոյս տեսած տեսական հայեացքների քննութեամբ, շատանում ենք շեշտելու մեր այն կարծիքը, որ հակիրճ կերպով արտայայտեցինք փոքր ինչ վերը։ Օժիտի սովորութիւնը մենք ընդունում ենք իբրեւ

մի հիմնարկութիւն, որ առաջ է եկել նախկին զլխազնի՝ հարսի զնման վճարի՝ սովորութիւնից աստիճանական զարգացմամբ, երբ հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնները սկսել են կարգաւորուել սոցիալ-տնտեսական զարգացման հետեանքի անհատական սկզբունքներով: Աշխատենք մի քանի բնորոշ փաստերով լուսարանել օժիտի վերաբերմամբ վերը յայտնած կարծիքները:

Հին երբայական իրաւունքի մէջ տիրապետում էր զնման սովորութիւնը: Փեսացուի կողմից վճարուած դրլխազնի մի մասն, ինչպէս երևում էր, անցնում էր աղջկայ ձեռքն իբրև իւր սեփականութիւն: Այդ մասին կարելի է կողմնակի ապացոյցներ գտնել Աստուածաշնչի մի շարք հատուածների մէջ: Գիրք Մնեդոցի ԼԱ. գլուխը բովանդակում է Յակոբի և Լաբանի պատմութեան այն կէտը, թէ ինչպէս նոքա երկուքը փոխադարձ համաձայնութիւն էին կայացրել, որով Լաբանի հօտից այն բոլոր խաշները, որոնք չգորշախայտ, պիտակ և խայտախարիք ծնուէին, պէտք է պատկանէին Յակոբին, իսկ մնացեալները Լաբանին: Սւեղաւ, որ մի քանի տարի անընդհատ ծնւում էին խաշներ այն դոյնով ու նշաններով, որ հարկաւոր էին Յակոբին: Այսպիսով Յակոբը հարստացաւ՝ ի հաշիւ Լաբանի: Այն ժամանակ Լաբանի որդիքը բողոքեցին Յակոբի դէմ, թէ «էսու Յակոբ զամենայն ինչս հօր մերոյ, և ի հօր մերոյ ընչից արար իւր զայն ամենայն փառս: Ուստի Ռաբէլն ու Լիան՝ Լաբանի դստերքն իրաւունք համարեցին յայտնել Յակոբի մօտ առաքած հրեշտակին. «Մի՞թէ դոյ ևս մեր այսուհետեւ բաժին՝ և ժառանգութիւն ի տան հօր մերոյ: Ոչ ապաքէն իբրև զօտարոտիս համարեալ եմք նմա, զի վաճառեաց զմեզ՝ և եկեր ուտելով զարծաթ մերս: Յայտնի գիտնական Մայերը, լուսարանելով այս վերջին խօսքերը իւր աշխատութեան մէջ՝ «Die Rechte der Israeliten, Athenern und Römer», նկատում է, որ Լաբանի աղջիկների խօսքերից հետևում է, որ սրանք ստանում էին իրենց հօրից փեսացուի կողմից իրենց համար վճարած զլխազնի մի մասը:

Հակառակ դէպքում Յակոբի կանայքը ինչ հիմք ունէին տրանջալու, իբր թէ նոցա հայրը իւրացրել էր, ինչպէս իրենք են առում, թուտելով զարծաթ մերս, այսինքն նրանց վճարած գլխագինը¹⁾։

Մահմետական իրաւունքի մէջ յայտնի է, որ փեսացուի կողմը վճարում է հարսնացուի հօրը որոշեալ գլխագին, որ կոչւում է մահր։ Մահմետական իրաւունքի Հանէ-Ֆիտական գարոցին պատկանող յայտնի մի լուսաբանութեան՝ Հեղայի մէջ՝ խօսուում է մահրի մասին, իբրև մի վճարի, որի մի մասն աղջկայ ծնողները զործագրում էին օժիտի համար և յատկացնում էին ի սեփականութիւն աղջկան, ամուսնու տունը դնալիս։

Գերմանական հին օրինագրքերից երևում է, որ հարսնացուի հօրը վճարուած գլխագնի ամբողջ գումարից պատրաստում էին հարսի օժիտը։ Նոյն իսկ Տակիտուսը իւր «Germania» աշխատութեան XXIII գլխում հաստատում է, թէ իւր ժամանակից գերմանացիների մէջ սովորութիւն կար, որ թինչպէս փեսան է բերում հարսնացուի համար օժիտ (իմա գլխագին), նմանապէս էլ աղջիկը բերում էր իւր փեսացուի տունը օժիտ։

Իրլանդական հին իրաւունքի մէջ էլ նկատելի է օժիտի գոյացումը գլխագնից այն փաստի հիման վրայ, որ փեսացուն իւր վճարելիք գլխագնի գումարը բաժանում էր, տալով մի մասը աղջկայ հօրը, իսկ միւսը—իրեն հարսնացուին՝ իբրև նրա սեփականութիւն, որ վերջինս անշուշտ բերում էր իւր հետ որպէս օժիտ՝ ապագայ ամուսնու տունը։

Օսերը 1866 թուականին Կովկասում, երբ տեղական վարչական մարմինների առաջարկութեամբ և իրենց փոխադարձ համաձայնութեամբ որոշել էին վերացնել իրենց բարբերից միջանի, իրենց հայեացքով վնասակար սովորութիւններ, վճռել էին՝ ապագայում հարսնացուի համար վճարուելիք գլխագնի՝ նրանց լեզուով իրադի՝ մի երրորդ

¹⁾ М. Ковалевский—Первобытное право, Вып. I стр. 144

մասը յատկացնել օժիտ պատրաստելու Այդ մի ձեռնարկութեամբ արդէն ճանապարհ էր հարթուած, որպէսզի զնման սովորութիւնն աստիճանաբար չքանար. որովհետեւ կարելի էր ենթադրել, որ օսերը ժամանակի ընթացքում, վարժուելով հարսի զնման վերաբերեալ ձեռք առած միջոցներէ գաղափարին, յետագայում միանգամայն համաձայնութիւն ամբողջ շիրադէշ գումարը յատկացնելու օժիտին ¹⁾։

Առաջ բերենք մի քանի օրինակներ հայոց սովորութեան իրաւունքից, որոնք թէև աղօտ, բայց և այնպէս որոշ չափով կարող են լուսարանել, որ մեր ժողովրդի կեանքումն էլ օժիտի ու գլխազնի սովորութիւնները, համեմատելով վերոյիշեալ փաստերի հետ, նման պատկեր են ներկայացնում. օժիտի ու գլխազնի փոխադարձ աղբյուրութիւնները նոյնանման նշանակութիւն են ունեցել կամ ունեն և նոյն իրաւաբանական հետեանքի են յանգում։

Գանձակի զաւառում այն գումարը, մօտաւորապէս 15 — 100 բուրլի, որ տղի հայրը վճարում է աղջկայ հօրը, կոչւում է *երեստը* կամ մի շատ բնորոշ խօսքով *պնժինքի փող*, որովհետեւ այդ գումարի մի մասը ծախուում է հարսնացուի օժիտի՝ բաժինքի վրայ ²⁾։

Ջաւախքում հարսի օժիտը պատրաստում է հաղեմատու, սաշուի եւ երեստեսանքի փողերով. Աղջկայ հայրը ոչ միայն իրենից ոչինչ չի վճարում, այլ և այդ փողերից աշխատում է գողանալ ³⁾։

Վերոյիշեալ երկու օրինակներից պարզ հետեւում է, որ գլխազնի փողերի մի մասը յատկացւում է օժիտի համար և դառնում հարսնացուի անձնական սեփականութիւն։

Ջանգեղուրում, երբ խնամախօսներն ու պատգամները սակարկում են և որոշում, թէ որքան պէտք է տղայի հայրը վճարի, միեւնոյն ժամանակ որոշում են, 'ի հարկէ

¹⁾ М. Ковалевский—Древний законъ и современный бытъ, т.-I. стр. 248.

²⁾ Ե. Լալայեան—Գանձակի զաւառ, եր. 22.

³⁾ Նոյն—Ջաւախք, եր. 151.

գլխադնի համեմատ, թէ Բնչ օժիտ պիտի տայ աղջկայ հայրը: Սակայն գլխադնի գումարը հետզհետէ զգալի կերպով փոքրանում է և ընդհակառակն մեծանում է օժիտի գումարը: Մի քանի զիւղերում գլխադնի սովորութիւնը սկսել է բոլորովին վերանալ: Նոյն իսկ պատահում է, որ երիտասարդ փեսացուները, առաւելապէս օտար մեծ քաղաքներում արդէն եղածները, իրենք են աղջկայ հօրից փող պահանջում, բայց շատ քչերն են համաձայնում տալ¹⁾։

Նոյնն է կատարում Վարանդայում, որտեղ գլխադնի քանակը որոշելուց յետոյ, փնտաջուի կողմն է ձայն բարձրացնում և պահանջում է օժիտ, որ չափւում է տղայի կողմից առւած գլխադնի գումարի քանակով²)։

Վերջին երկու օրինակներից կարելի է տեսնել, որ շատ գաւառներում օժիտը դարձել է արդէն մի անհրաժեշտ պահանջ, յետ մղելով գլխազին տալու սովորութիւնը, որ յիշաւի այդպիսի տեղերում սկսում է վերանալ և գառնալ մի մեռած ծէս, հոգևարքի մէջ ընկած մի սովորութիւն. և ընդհակառակն՝ այն գաւառներում, որտեղ ինչպէս օրինակ՝ Սիսիանում, բաշլըղ կտրելու կամ գլխազնի սովորութիւնը ծագելում է խիստ պահպանողութեամբ, այնտեղ օժիտի սովորութիւնը միանգամայն քաղակալում է:

Այսպէս ուրեմն առաջ բերած համեմատական փաստերից եզրակացուում է այն կարծիքը, որ մենք այս գլխի սկզբում յայտնել էինք. գլխազնի գումարը, որ սկզբներում անցնում էր աղջկայ հօր (ընտանիքի) ձեռքը, աստիճանական զարգացմամբ փոխարկւում է օժիտիւ Աղջկայ հայրը փեսացուից ստացած գումարը փոխանակ իրեն սեփականութիւն զարձնելու, գործադրում էր յօգուտ հարսնացուի, որի համար պատրաստւում էր պահանջել օժիտը:

¹⁾ Եր. Լալայեան—Չանգեղուր Բ. հաս. եր. 72.

¹⁾ Նոյն—Վարանդայ, հր, 127.

Կարծում ենք, որ բոլոր վերլուծած նիւթերը, որոնք դրուած էին ներկայ յօդուածով ընթերցողների առաջ, միանգամայն բաւական են հաստատելու այն փաստը, որ հարսի առեւանգումն և գնումն հայ սովորութեան իրաւունքի մէջ մի ժամանակ գերակշռող տեղ էր բռնում ամուսնական հարցում: Այժմս, ինչպէս տեսնում ենք, առեւանգումը խալած վերացել և կորցրել է իւր նշանակութիւնն իբրև դրական սովորոյթ, բայց հարսի գնումը տակաւին պահպանում է իւր գոյութիւնը տեղ տեղ կամ ամբողջովին կամ վերափոխուած ձևերով: Յամենայն դէպս այսօր չքանալու վրայ է ամուսնութեան միջոցի և այդ վերջին մնացորդը: Այլապէս չի էլ կարող լինել: Առեւանգումն և ապա գնումը կարող են պահպանուել ու ծաղկել իրենց բնաւորութեան համաձայն պայմաններում: Այնտեղ, ուր սոցիալ-կուլտուրական զարգացումը կանգնած է ստորաստիճանի վրայ, ուր իրաւաբանական յարաբերութիւնները հիմնուած են միանգամայն ուրիշ սկզբունքների վրայ, քան թէ մեր ժամանակներում, այնտեղ խօսք չի կարող լինել ամուսնութեան այն եղանակների մասին, որոնք արդի քաղաքակրթուած հասարակութիւնների բաժինն են կազմում: Ընթերցողն անշուշտ նկատած կըլինի բոլոր վեր յիշած օրինակներից, թէ ժողովուրդն ինչ հայեացք ունի կնոջ նշանակութեան ու նրա իրաւաբանական դրութեան վրայ: Կինը զուրկ է ակտիւ իրաւունքներից, նրա գոյութիւնն, իբրև իրաւանց անճնատրութեան, հայ սովորութեան իրաւունքը բնաւ չի ընդունում: Հայ կինը կարծես իրաւանց առարկայի շարքն է դասուած: Ուստի պարզ է, որ այդպիսի հայեացքների համեմատ էին վարուելու իդական սեռի հետ: Վերջենք օրինակի համար հարսի գնումը, որ ինչպէս ասել ենք, տեղ-տեղ տակաւին անարատ պահպանուել է: Գնումը, իրաւաբանական տեսակէտից նայած, այստեղ հանդէս է գալիս իբրև ընչական յարաբերութիւններից բղթաւ մի դաշինք, որտեղ մի կողմը՝ աղջկայ ընտանիքը շահագրգռուած է նրանով, որ զիջանում է միւս կողմին՝

փեսացուին իրենց աշխատաւոր ձեռքերից մէկը Ակներե է, որ այսպիսի դէպքում մի կողմը պահանջում է վարձատրութիւն, իսկ հակառակ կողմը դորա փոխարէն ձեռք է բերում մի նոր աշխատաւոր անդամ:

Կնոջ այդ տեսակ իրաւարանական դրութիւնը մանաւանդ բացայայտ է դառնում քնական սնտնսութեան տիրապետութեան շրջանում: Տնտեսական պայմանների զարգացմամբ փոփոխւում են և՛ իրաւարանական յարաբերութիւնները: Կինը կամաց կամաց կորցնում է իւր նշանակութիւնն իբրեւ իրաւանց առարկայի, և հասարակական աշխարհայեացքի մէջ աստիճանաբար ճանապարհ է հարթում այն դադափարը, թէ կինն էլ կարող է իրաւանց անձն դառնալ և որ իսկապէս դառնում է: Բնական տնտեսութեան շրջամբ, նրա աւերակները վրայ բարձրանում է իրաւարանական յարաբերութիւնների մի նոր շէնք, ուր չեն կարող տեղ ունենալ անախրօնիզմ դարձած սովորութիւնները, այլ բնդհականակն ծնունդ են առնում ներկայ պայմաններին յատուկ անձնական իրաւունքներ:

